

Jiří Bajer

Optika 2

První díl **Optika 1**
na příloženém CD

chlup.net

Známý autor tří dílů vysokoškolských učebnic **Mechanika**, které již více jak deset let uvádí studenty přírodovědeckých a technických fakult i mnohé další vážné zájemce o fyziku do problematiky fyzikálních věd v rozsahu překračujícím hranice běžného vysokoškolského základního kurzu mechanika, ve své nové práci zpracovává optiku, oblast vědy, kterou studoval na Přírodovědecké fakultě Univerzity Palackého v Olomouci a dalších více jak 30 let pak rozvíjel ve specializovaných oblastech výzkumu.

Optika 2 navazuje na první díl **Optika 1**, který knižně vydala Univerzita Palackého v Olomouci v roce 2015 a jehož druhé vydání je na CD přiložené v pdf formě k této publikaci. Autorův induktivní výklad je pro čtenáře v mnohém inspirující. Po vyčerpání všech možností paprskové optiky přistupuje hned v první kapitole k vlnové optice a vysvětlení jevů, které paprsková optika objasnit nedokáže a teprve potom přechází k elektromagnetické teorii a následně ke kvantovým jevům, které nevysvětluje ani vlnová optika. Přístup, kdy čtenář postupně a ve shodě s historickým vývojem fyziky pracuje s pojmy paprsek, pružná vlna, elektromagnetická vlna a proud fotonů, umožňuje hlubší nahlédnutí a pochopení optiky. Optické jevy a zákony zkoumá z mnoha stran; nevede čtenáře jen direktivně ex post zavedenou deduktivní metodou rychle vedoucí k cíli, ale zkoumá jevy v jejich složitosti, časové návaznosti a vdechuje v nás údiv z poznání, který tvoří vědu vědou.

Optika 1

- Paprsková optika
- Zobrazení paraxiálními paprsky
- Optické vady
- Optické zobrazovací přístroje

Optika 2

- Vlnová optika
- Elektromagnetická optika
- Speciální teorie relativity
- Molekulová optika
- Fotonová optika

Na přiloženém CD jsou mimo první díl Bajerovy Optiky umístěny i další dvě knihy v pdf formátu: Fyzikální základy laserových dálkoměrů a gyroskopů R. Horáka a Fyzikální základy radaru J. Pospíšila.

Autorem obrazu Mezi vlnami z roku 1898 na titulní straně knihy je ruský malíř arménského původu Ivan Ajvazovskij (1817–1900) uchvácený pohyby vln na mořské hladině.

Knihy vychází s laskavou podporou společnosti PRAMACOM-HT, spol. s r. o.

ISBN 978-80-907098-0-5

9 788090 709805 >

Jiří Bajer

OPTIKA 2

První vydání

Olomouc 2018

chlup.net

Recenzenti: prof. RNDr. Zdeněk Bouchal, Dr.
doc. RNDr. Richard Horák, CSc.
prof. RNDr. Zdeněk Hradil, CSc.

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Bajer, Jiří

Optika 2 / Jiří Bajer. -- 1. vydání. -- Olomouc :

chlup.net, 2018. -- 512 stran

ISBN 978-80-907098-0-5

535 * (075.8)

- optika

- učebnice vysokých škol

535 - Optika [6]

37.016 - Učební osnovy. Vyučovací předměty.

Učebnice [22]

Na přebalu obraz Ivana Ajvazovského *Mezi vlnami* z roku 1898

Vydavatelství Vladimír Chlup - chlup.net

nábř. Přemyslovců 12

779 00 Olomouc

chlup@chlup.net

www.chlup.net

výtiskla tiskárna Centa spol s r.o.

1. vydání

součástí knihy je CD-ROM s prvním dílem Optika 1

Copyright Jiří Bajer, 2018

ISBN 978-80-907098-0-5

Obsah

Předmluva

xiii

1	Vlnová optika	1
1.1	Úvod do vlnové optiky	1
1.1.1	Hledání podstaty světla	1
1.1.2	Huygensův princip	3
1.1.3	Zákon odrazu	6
1.1.4	Zákon lomu	7
1.1.5	Ohyb vlnění, difrakce	8
1.1.6	Christiaan Huygens	9
1.2	Matematický popis světelných vln	10
1.2.1	Vlnová rovnice	10
1.2.2	Postupné vlny jako řešení vlnové rovnice	10
1.2.3	Harmonické světelné vlny	12
1.2.4	Monochromatické a polychromatické světlo	13
1.2.5	Princip superpozice	14
1.2.6	Interference vln	14
1.2.7	Stojaté vlnění	15
1.2.8	Intenzita světla	16
1.2.9	Amplituda a intenzita interferenčního pole	17
1.2.10	Vlny různých frekvencí	18
1.2.11	Komplexní signál, komplexní amplituda a intenzita	18
1.2.12	Skládání komplexních amplitud	19
1.2.13	Helmholtzova rovnice a disperzní prostředí	20
1.2.14	Geometrická optika jako důsledek vlnové rovnice	21
1.2.15	Zánějová vlna	22
1.2.16	Grupová rychlost	23
1.2.17	Grupový index lomu geometricky	24
1.3	Interference světla	24
1.3.1	Youngův experiment	25
1.3.2	Poznámka o vlivu šířky spektra na interferenci	27
1.3.3	Viditelnost interferenčních proužků	28
1.3.4	Základní interferenční experimenty	28

1.3.5	Thomas Young	30
1.3.6	Augustin-Jean Fresnel	31
1.4	Interferenční pole, speciální případy	32
1.4.1	Dvě střížené rovinné vlny	32
1.4.2	Tři střížené rovinné vlny	33
1.4.3	Interference N rovinných vln souměrných kolem osy z	33
1.4.4	Rovinná a kulová vlna	34
1.4.5	Dvě kulové vlny	35
1.5	Interference na tenké vrstvě	36
1.5.1	Poznámka ke koherenci	36
1.5.2	Optická a geometrická dráha	37
1.5.3	Interference na planparalelní vrstvě	37
1.5.4	Interference na optickém klínu	39
1.5.5	Newtonovy kroužky a Newtonova skla	40
1.5.6	Mnohosvazková interference na tenké vrstvě	42
1.6	Interferometrie	44
1.6.1	Michelsonův interferometr	44
1.6.2	Twyman-Greenův interferometr	45
1.6.3	Mach-Zehnderův interferometr	46
1.6.4	Sagnacův interferometr	46
1.6.5	Fabry-Pérotův interferometr	48
1.6.6	Lummer-Gehrckeho deska	51
1.6.7	Měření vlnových délek	51
1.7	Optické mřížky	52
1.7.1	Lineární mřížka	52
1.7.2	Rowlandova dutá mřížka	55
1.7.3	Mřížka na tečný dopad	55
1.7.4	Rozložení intenzity	56
1.7.5	Rozlišovací schopnost lineární mřížky	58
1.7.6	Plošná mřížka	59
1.7.7	Prostorová mřížka	62
1.7.8	Geometrický dodatek	64
1.7.9	Echelon Michelsona	65
1.8	Princip holografie	67
1.9	Ohyb, Fresnelova aproximace	70
1.9.1	Huygens-Fresnelův princip	70
1.9.2	Fresnelova aproximace	72
1.9.3	Ohyb na kruhovém otvoru	73
1.9.4	Fresnelovy zóny	75
1.9.5	Zónová destička	76
1.9.6	Ohyb na štěrbině	76
1.9.7	Matematický dodatek: Fresnelův integrál	79
1.9.8	Ohyb na čtvercové desce	80
1.10	Ohyb, Fraunhoferova aproximace	80
1.10.1	Fraunhoferova aproximace	80

1.10.2	Ohyb na šterbině	81
1.10.3	Ohyb na šterbině elementárně	83
1.10.4	Ohyb na obdélíkovém otvoru	84
1.10.5	Ohyb na kruhovém otvoru, Airyho disk	85
1.10.6	Rayleigho rozlišovací mez, dva nekoherentní body	86
1.10.7	Sparrowova rozlišovací mez, dva nekoherentní body	87
1.10.8	Odvození ohybu na kruhovém otvoru, matematický doplněk	88
1.10.9	Ohyb na dvojici stejných otvorů	90
1.10.10	Reálná mřížka, form-faktor	91
1.10.11	Blejšovaná mřížka	92
1.10.12	Babinetův princip	93
1.10.13	Čerenkovovo záření	94
1.10.14	Camera obscura	96
1.11	Kirchhoffův integrál	97
1.12	Optické svazky	100
1.12.1	Gaussovský svazek	100
1.12.2	Gaussovský svazek jako důsledek difrakce	100
1.12.3	Intenzita a výkon gaussovského svazku	103
1.12.4	Komplexní parametr svazku a transformace svazku čočkou	103
1.12.5	Gaussovský svazek z paraxiální aproximace Helmholtzovy rovnice	105
1.12.6	Gaussovský svazek ze sférické vlny	106
1.12.7	Rezonátor s gaussovským svazkem	107
1.12.8	Hermite-gaussovské a laguerre-gaussovské svazky	109
1.12.9	Rezonanční podmínka	110
1.12.10	Besselovské bezdifrakční svazky	111
1.13	Fourierovská optika	113
1.13.1	Prostorové spektrum	113
1.13.2	Diracova delta funkce	114
1.13.3	Amplitudová harmonická mřížka	117
1.13.4	Transparentní destička	117
1.13.5	Čočka jako fázový člen	118
1.13.6	Fázová harmonická mřížka	119
1.13.7	Talbotův jev	120
1.13.8	Zobrazení čočkou	121
1.13.9	Prostorová filtrace	124
1.13.10	Bodová rozptylová funkce PSF	125
1.13.11	Optická funkce přenosu OTF	126
1.13.12	Matematická poznámka o konvoluci	126
1.13.13	Strehlův poměr	127
1.13.14	Funkce přenosu kontrastu MTF a fáze PhTF	128
1.13.15	Soustava bez aberací	129
1.13.16	Matematický dodatek 1	129
1.13.17	Matematický dodatek 2	130
1.13.18	Optická funkce přenosu z pupilové funkce	131

1.13.19	Optická funkce přenosu kruhové pupily	133
1.14	Koherence světla	133
1.14.1	Nekoherentní skládání světla	133
1.14.2	Youngův pokus	134
1.14.3	Časová koherence, vliv spektra	135
1.14.4	Fourierovská spektroskopie	137
1.14.5	Prostorová koherence, vliv rozměrů zdroje	138
1.14.6	Stupeň koherence obecně	140
1.14.7	Prostorová koherence, van Cittert-Zernikova věta	142
1.14.8	Michelsonův stelární interferometr	144
1.15	Statistická optika	145
1.15.1	Mikroskopický přístup	145
1.15.2	Van Cittert-Zernikova věta	146
1.15.3	Korelace intenzit, koherence druhého řádu	147
1.15.4	Fluktuace intenzity	149
1.15.5	Několik nezávislých zdrojů	150
1.15.6	Shlukování světla (fotonů)	151
1.15.7	Rozdělovací funkce intenzity	152
1.15.8	Mandelova fotodetekční rovnice	155
1.15.9	Krátký detekční interval	156
1.15.10	Dlouhý detekční interval	157
1.15.11	Dopplerovské rozšíření čáry (v laserech, molekulární optice)	158
1.15.12	Binomické rozdělení	159
1.15.13	Poissonovo rozdělení	159
1.15.14	Odvození fotodetekční rovnice podruhé	160
1.15.15	Spekl, koherenční zrnitost	161
1.15.16	Speklová interferometrie a maskování speklu	165
2	Elektromagnetická optika	169
2.1	Elektromagnetická podstata světla	169
2.1.1	Vznik elektromagnetické optiky	169
2.1.2	James Clerk Maxwell	170
2.1.3	Maxwellovy rovnice	171
2.1.4	Hraniční podmínky	171
2.1.5	Elektromagnetická podstata světla	172
2.1.6	Světlo v homogenním optickém prostředí	174
2.1.7	Elektromagnetická vlna	174
2.1.8	Disperzní anizotropní prostředí	176
2.1.9	Hustota elektromagnetické energie	177
2.1.10	Rovnice kontinuity	178
2.1.11	Silové působení	178
2.1.12	Zákon zachování elektromagnetické energie	178
2.1.13	Hustota hybnosti a tlak světla	181
2.1.14	Tlak světla a dokonalý vodič	182
2.1.15	Zákon zachování hybnosti a Maxwellův tenzor napětí	183

2.1.16	Tlak záření z Maxwellova tenzoru	185
2.1.17	Tlak izotropního záření	186
2.1.18	Skalární aproximace vlnové optiky	187
2.1.19	Hustota energie v disperzním prostředí	187
2.1.20	Odvození Brillouinova vzorce	188
2.2	Detekce světla, co měří detektor	190
2.2.1	Rychlé oscilace světla	190
2.2.2	Poyntingův vektor a intenzita světla	191
2.2.3	Wienerův experiment	192
2.3	Optické jevy na rozhraní	193
2.3.1	Podmínky spojitosti, hraniční podmínky	193
2.3.2	Zákon odrazu a lomu	194
2.3.3	Fresnelovy amplitudy	195
2.3.4	Odrzivost a propustnost	198
2.3.5	Zajímavé identity	199
2.3.6	Brewsterův úhel	200
2.3.7	Totální odraz	201
2.3.8	Goos - Hänchenův jev	204
2.3.9	Tunelování světla vzduchovou mezerou	206
2.4	Polarizace světla	208
2.4.1	Úvod do polarizace světla	208
2.4.2	Polarizace světla a oko	210
2.4.3	Polarizační elipsa	210
2.4.4	Polarizace odrazem a lomem	214
2.4.5	Odvození vzorce (2.14)	215
2.4.6	Polarizace pomocí dichroismu	216
2.4.7	Polarizace dvojlomem	217
2.4.8	Chromatická polarizace, zkrřížené polarizátory	218
2.4.9	Kompenzátory	220
2.4.10	Vyšetření polarizačních vlastností světla	222
2.4.11	Interference a polarizace	222
2.4.12	Umělý dvojlom	223
2.4.13	Optická aktivita	224
2.4.14	Faradayův jev	226
2.4.15	Optický izolátor	227
2.4.16	Displej na bázi tekutých krystalů	227
2.5	Maticový popis polarizace	228
2.5.1	Algebra Jonesových matic a vektorů	228
2.5.2	Rotace polarizačního prvku	231
2.5.3	Polarizační matice	232
2.5.4	Polarizační matice a částečně polarizované světlo	233
2.5.5	Intenzita světla za analyzátozem	235
2.5.6	Stupeň polarizace 2	236
2.5.7	Vlastní hodnoty polarizační matice	237
2.5.8	Stokesovy parametry	238

2.6	Prostorová disperze	241
2.6.1	Prostorová disperze	241
2.6.2	Disymetricky izotropní látka	242
2.6.3	Optická aktivita	243
2.6.4	Faradayův jev	245
2.6.5	Optická pinzeta a optický šroubovák	246
2.6.6	Moment hybnosti světla	247
2.6.7	Spin a polarizace	248
2.7	Optika kovů a tenké vrstvy	251
2.7.1	Optika kovů	251
2.7.2	Lom světla do kovu	255
2.7.3	Kettelerovy vztahy	256
2.7.4	Odrazivost kovů	257
2.7.5	Reflexní kovová vrstva	259
2.7.6	Antireflexní vrstvy	259
2.7.7	Děliče, reflexní vrstvy, studená zrcadla	261
2.7.8	Nástin teorie tenkých vrstev	261
2.7.9	Jednoduché rozhraní	264
2.7.10	Jednoduchá tenká vrstva	264
2.7.11	Reflexní vrstva	265
2.8	Optika krystalů	266
2.8.1	Vztah elektrické intenzity a indukce	266
2.8.2	Normálová plocha	268
2.8.3	Indexová plocha a Descartova konstrukce	271
2.8.4	Paprsková rychlost	271
2.8.5	Paprsková plocha a Huygensova konstrukce	273
2.8.6	Geometrie normálové a paprskové plochy	274
2.8.7	Analogie mezi vlnami a paprsky	275
2.8.8	Hustota elektrické a magnetické energie	276
2.8.9	Kónický lom	276
2.8.10	Fresnelův indexový elipsoid	278
2.8.11	Fresnelův elipsoid paprskových rychlostí	280
2.8.12	Jednoosý krystal, řádný a mimořádný paprsek	281
2.8.13	Paprsková plocha a Huygensova konstrukce	283
2.8.14	Fázová destička	284
2.9	Optická vlákna a vlnovody	285
2.9.1	Optická vlákna	285
2.9.2	Numerická apertura a mezimódová disperze	286
2.9.3	Gradientní vlákno	287
2.9.4	Disperzní rovnice, planární vlnovod	289
2.9.5	Planární zrcadlový vlnovod, TE a TM módy	290
2.9.6	Fázová a grupová rychlost	293
2.9.7	Planární dielektrický vlnovod, TE a TM módy	293
2.9.8	Vazba mezi módy	296
2.9.9	Gradientní vlákno	298

3	Speciální teorie relativity	301
3.1	Experimenty, jež vedly ke vzniku teorie relativity	301
3.1.1	Rychlost světla	301
3.1.2	Éter a absolutní pohyb	303
3.1.3	Aberace světla	305
3.1.4	Aberace světla ve vodě	307
3.1.5	Fizeaův experiment	309
3.1.6	Michelson-Morleyho experiment	310
3.1.7	Maxwellův efekt	311
3.1.8	Hypotézy o éteru	311
3.1.9	Balistická hypotéza	312
3.1.10	Trouton-Nobleův experiment	313
3.1.11	Lorentz-FitzGeraldova kontrakce	314
3.1.12	Teoretické problémy	314
3.1.13	Lorentzova transformace	315
3.1.14	Kaufmannův experiment	317
3.2	Teorie relativity	318
3.2.1	Postuláty speciální teorie relativity	319
3.2.2	Galileova transformace	319
3.2.3	Ideální měřidlo, ideální hodiny, synchronizace hodin	321
3.2.4	Současnost a souměstnost	322
3.2.5	Dilatace času	323
3.2.6	Zpomalení chodu hodin	324
3.2.7	Rychlost světla jako maximální rychlost	325
3.2.8	Paradox dvojčat	325
3.2.9	Kontrakce délek, podélné rozměry	326
3.2.10	Relativita pohledu	326
3.2.11	Příčné rozměry	327
3.2.12	Relativita současnosti	328
3.2.13	Fotografování relativistických těles	329
3.2.14	Dopplerův jev	329
3.3	Lorentzova transformace	331
3.3.1	Lorentzova transformace	331
3.3.2	Transformace rychlosti	333
3.3.3	Aberace světla	335
3.3.4	Fresnelův strhávací koeficient	336
3.3.5	Současnost, minulost a budoucnost	337
3.3.6	Dilatace času	339
3.3.7	Kontrakce délky	339
3.3.8	Časoprostorový interval	340
3.3.9	Další argumenty pro interval	341
3.3.10	Interval jako invariant	341
3.4	Sagnacův jev	342
3.4.1	Čtvercový rezonátor	343
3.4.2	Obecný rezonátor	344

3.4.3	Vláknový gyroskop	345
3.5	Relativistická dynamika	346
3.5.1	Hybnost a hmotnost	346
3.5.2	Síla a pohybová rovnice	349
3.5.3	Působení stálé síly	350
3.5.4	Energie	352
3.5.5	Princip ekvivalence hmotnosti a energie	353
3.5.6	Elementární odvození principu ekvivalence	355
3.5.7	Poznámka o tlaku záření	356
3.5.8	Vztah mezi energií a hybností	357
3.5.9	Foton, částice s nulovou klidovou hmotností	357
3.5.10	Náboj v elektrickém poli	358
3.5.11	Náboj v magnetickém poli	358
3.5.12	Srážka dvou stejných koulí	359
3.5.13	Comptonův rozptyl (také ve fotonové optice)	360
3.6	Transformace hmotnosti, energie a hybnosti	361
3.6.1	Transformace hmotnosti a energie	361
3.6.2	Transformace příčných složek hybnosti	362
3.6.3	Transformace podélných složek hybnosti	362
3.7	Minkowského časoprostor	363
3.7.1	Čtyřvektory	365
3.7.2	Fáze a vlnový čtyřvektor	367
3.7.3	Dopplerův jev a aberace světla	368
3.7.4	Index lomu a Dopplerův jev	370
3.7.5	Fizeaův experiment	371
3.7.6	Dalekohled a relativita	371
3.7.7	Transformace elektrické a magnetické intenzity	373
3.7.8	Maxwellovy rovnice kovariantně	375
4	Molekulová optika	381
4.1	Absorpce a disperze světla	381
4.1.1	Klasická teorie absorpce	381
4.1.2	Klasická teorie záření	383
4.1.3	Tlak záření	385
4.1.4	Klasická teorie disperze	386
4.1.5	Fázové zpoždění jako příčina indexu lomu	389
4.1.6	Clausius-Mossottiho rovnice	391
4.1.7	Index lomu dielektrika a plazmatu	392
4.1.8	Index lomu a odrazivost kovů	394
4.1.9	Kramers-Kronigovy relace	395
4.2	Rozptyl světla	396
4.2.1	Rozptyl světla na volných elektronech	396
4.2.2	Směrová charakteristika a polarizace nepolarizovaného světla	398
4.2.3	Rozptyl světla na vázaných elektronech	399
4.2.4	Součinitel rozptylu	400

4.2.5	Rozptyl světla jako důsledek termálních fluktuací	401
4.2.6	Rozptyl světla na sférické kapce	403
4.3	Magnetooptické jevy	405
4.3.1	Normální Zeemanův jev	405
4.3.2	Kruhová disperze a Faradayův jev	407
4.4	Nelineární optika	409
4.4.1	Nelineární prostředí	409
4.4.2	Metoda interakce rovinných vln	411
4.4.3	Druhá harmonická	412
4.4.4	Třetí harmonická a Kerrův jev	414
4.4.5	Braggův rozptyl na akustické vlně	416
5	Fotonová optika	421
5.1	Světlo jako částice	421
5.1.1	Rayleigh-Jeansův zákon	421
5.1.2	Planckův zákon	423
5.1.3	Fotoelektrický jev	427
5.1.4	Foton	429
5.1.5	Rozptyl světla elektronem	431
5.1.6	Rozptyl rentgenovského záření, Comptonův rozptyl	432
5.1.7	Comptonův jev jako důsledek Dopplerova jevu	433
5.1.8	Tlak světla	434
5.1.9	Dopplerův jev	434
5.1.10	Odraz na pohybujícím se zrcadle	436
5.1.11	Tlak světla na pohybující se zrcadlo	438
5.1.12	Laserové chlazení atomů	439
5.1.13	Čerenkovovo záření	439
5.2	Luminiscence, LASER	441
5.2.1	Bohrův model vodíkového atomu	441
5.2.2	De Brogliho hypotéza	442
5.2.3	Luminiscence	443
5.2.4	Fluorescence a fosforescence	444
5.2.5	Pokles luminiscence s časem	446
5.2.6	Střední doba života a přirozená šířka čáry	447
5.2.7	Rezonanční fluorescence	447
5.2.8	Kombinační rozptyl, Ramanův rozptyl	448
5.2.9	Klasická teorie spontánního Ramanova rozptylu	449
5.2.10	Klasická teorie ramanovského zesílení	450
5.2.11	Teplé a studené světlo	452
5.2.12	Z historie osvětlování	452
5.2.13	Einstein a stimulovaná emise	454
5.2.14	Spektrální selektivita absorpce a emise světla	458
5.2.15	Součinitel absorpce a teplota	460
5.2.16	Saturace absorpce širokospektrálním buzením	460
5.2.17	Saturace absorpce úzkospektrálním buzením	461

5.2.18	Inverze populace a zesílení světla	462
5.2.19	Profil zesílení a saturace pro homogenní a nehomogenní čáru	466
5.2.20	Laser, práh generace	469
5.2.21	Optimalizace propustnosti zrcadla	470
5.2.22	Numerické odhady vybraných parametrů	471
5.2.23	Relaxační kmity a oscilace laseru	472
5.2.24	Módy rezonátoru	472
5.2.25	Šířka čáry módu	473
5.2.26	Módová selekce	475
5.2.27	Impulzní lasery, spínání	476
5.2.28	Z historie laseru	479
5.3	Pár dodatků na závěr	480
5.3.1	Semiklasická teorie Einsteinova B koeficientu	480
5.3.2	Přesnější teorie B koeficientu	482
5.3.3	Degenerační parametr	484
5.3.4	Stabilita rezonátoru	485
5.3.5	Dělič svazku a zákon zachování energie	486
5.3.6	Princip reverzibility	488
5.3.7	Obecnější odvození	489
5.3.8	Rezonátor ze dvou zrcadel	491

Předmluva

Předmluva k předmluvě

Krutá nemoc mi nedovoluje dokončit druhý díl učebnice optiky **Optika 2**, jak bych si přál. Protože však obsahuje mnoho téměř dokončených kapitol, v české literatuře nemajících analogii, dovoluji si vydat **Optiku 2** jako ne zcela dokončenou knihu, jejíž mnohé nedostatky a nedodělky mi laskavý čtenář, doufám, promine. Naopak pozorný čtenář tak trochu díky ní nahlédne do procesu, jak taková kniha vzniká, jak autor přemýšlí, jak si dělá poznámky, kam kterou část zařadit, jak se snaží vyhnout duplicitě témat a podobně.

V Olomouci dne 1. 12. 2017

Jiří Bajera

Předmluva

Optika 2 je druhá část učebnice optiky, která se zaměřuje na vlnovou optiku, elektromagnetickou optiku a základy kvantové optiky. Učebnice pokrývá úvodní kurz optiky se značným přesahem, takže je vhodná nejen pro studenty fyzikálních oborů.

Optika je dnes velmi rozsáhlá disciplína a existuje spousta učebnic optiky. Současní autoři se dnes přiklánějí spíše k deduktivnímu výkladu optiky, tj. začínají Maxwellovými rovnicemi, z nich vyvozují zákonitosti fyzikální, vlnové a nakonec i paprskové optiky. Já jsem se nakonec po dlouhém zvažování pro a proti přiklonil k časem prověřenému přístupu induktivnímu, tj. postupuji ve výkladu od jednoduššího ke složitějšímu, začínáme názornou paprskovou optikou, po vyčerpání všech možností paprskové optiky přejdeme k vlnové optice a vysvětlení jevů, které paprsková optika vysvětlit nedokáže, až nakonec dojdeme k elektromagnetické a kvantové optice, která popisuje jevy, které nedokáže objasnit vlnová optika. Světlo je tedy zprvu považováno za paprsek, později za jakousi pružnou vlnu, pak elektromagnetické záření až nakonec jako proud fotonů. Tento přístup považuji za vhodnější k hlubšímu pochopení optiky ve všech svých souvislostech a k uvědomění si historického kontextu optiky ve fyzice a vědě vůbec. Zda a jak se mi to povedlo, to už musí posoudit čtenář sám.

Interakci elektromagnetického pole s látkou popisujeme nejprve fenomenologicky, v molekulové optice chápáme látku jako molekuly a atomy a interakci světla

vysvětluje jako vzájemné ovlivnění molekul nebo jejich elektronů elektromagnetickým polem. Konečně částicový charakter světla popisuje kvantová optika, která umožňuje plně vysvětlit princip laseru nebo záření černého tělesa.

Závěrem bych velmi rád poděkoval svým kolegům a zároveň i prvním čtenářům této knihy, především dr. Vladimíru Chlupovi, prof. Zdeňkovi Bouchalovi a doc. Richardu Horákovi za cenné připomínky, náměty a doplňky.

V Olomouci dne 1. 10. 2016

Jiří Bajer

Kapitola 1

Vlnová optika

1.1 Úvod do vlnové optiky

1.1.1 Hledání podstaty světla

Mnoho optických jevů a vlastností světla se dá jednoduše vysvětlit pomocí paprskové nebo geometrické optiky, tj. odvodit z Fermatova principu. Tomu odpovídá tzv. *korpuskulární představa* o světle jako o proudu malých částíček. Podle ní se světelné korpuskule šíří jako malé kulečnickové koule prostorem přímočaře nebo se odrážejí od zrcadel, případně lámou a procházejí do jiného opticky průhledného prostředí. Oko vnímá různé barvy světla jako důsledek různých velikostí a tvaru světelných korpuskulí.

Existují však jevy, které jsou v rozporu s představou světla jako paprsků či korpuskulí a svádějí spíše k domněnce, že světlo je druh vlnění. Jde především o jevy ohybové a interferenční. O **ohybu světla** hovoříme tehdy, když rozložení intenzity světla na stínítku, například po průchodu světla štěrbinou, nelze uspokojivě vysvětlit v rámci paprskové optiky. Podobně o **interferenci** světla hovoříme tehdy, když výsledná intenzita světla na stínítku není dána jako prostý součet dílčích intenzit.

Také jevy polarizační je možno nejsnáze vysvětlit pomocí představy, že světlo je příčné vlnění. Původní představa byla, že světlo je mechanické vlnění v pružném prostředí zvaném *éter*, které je všude kolem. Teprve až mnohem později roku 1886 ukázal JAMES CLERK MAXWELL, že světlo je vlnění elektromagnetické povahy a ne mechanické, éter však zůstal ve fyzice zachován vlastně až do vzniku teorie relativity, v níž ALBERT EINSTEIN vyvrátil roku 1905 jak představu éteru, tak absolutního pohybu, absolutního klidu i absolutního času.

Ohybové jevy a ohyb na mřížce poprvé popsali FRANCESCO MARIA GRIMALDI roku 1665 a ROBERT HOOKE roku 1672, jev správně pochopili jako důsledek vlnových vlastností světla. Také CHRISTIAAN HUYGENS byl přesvědčen o vlnové povaze světla, mechanismus šíření světla vysvětloval roku 1678 tak, že vlnoplocha světla vzniká složením elementárních sférických vln, které jsou vytvořeny rozkmitáním bodové řady, do níž vlnění před tím dorazilo. Huygens také teoreticky objasnil

dvojlom islandského vápence, který objevil roku 1669 RASMUS BARTHOLIN.

Významným stoupencem vlnové teorie ještě před Huygensem byl Hooke, který popsal to, co dnes známe jako Newtonovy kroužky, již roku 1664 nebo později v 18. století LEONHARD EULER. Přesto v 18. století nakonec převládla **korpuskulární teorie**, která se spojuje se jménem ISAACA NEWTONA a jeho autoritou. Není bez zajímavosti, že Newton byl znám tím, že *hypotézy nevymýšlí* a sám se jednoznačně k žádné z teorií světla nepřikláněl. Další pokrok v rozvoji vlnové teorie přinesly až práce THOMASE YOUNGA z roku 1801, který se nejprve zabýval zvukem a uvědomil si mnohé podobnosti mezi šířením zvuku a světla. Zavedl **princip superpozice** vln a pomocí něj dovedl vysvětlit optické interferenční jevy. Připomeňme klasický Youngův interferenční pokus z roku 1803: Světlo z jednoho zdroje dopadá na dvojštěrbinu a na stínítku se obě vlny vzájemně zesilují a zeslabují a vytvářejí interferenční obrazec – světlé a tmavé proužky. Když jednu ze štěrbin zacloníme, interference zmizí. Young také roku 1807 odhadl z Newtonových experimentálních dat, že vlnová délka červeného světla je asi 650 nm a fialového světla asi 440 nm.¹ Roku 1817 dospívá k názoru, že světlo je příčné a ne podélné vlnění jako zvuk a jak se dosud všeobecně soudilo. Teprve tím je umožněno řádné objasnění polarizačních jevů. Young je také zakladatelem trichromatické teorie barevného vidění, která spočívá v poznatku, že k plnému barevnému vidění stačí vnímat pouze tři barvy, modrou, zelenou a červenou. Mimochodem, studiem mýdlových bublin Young odhadl také velikost atomů a roku 1815 se výrazně zasloužil o rozluštění egyptských hieroglyfů na Rosettské desce.

Mezitím byly objeveny první polarizační jevy v optice, polarizace světla při odrazu (ÉTIENNE-LOUIS MALUS 1808) a lomu (Malus a JEAN-BAPTISTE BIOT 1811), úhel plné polarizace (DAVID BREWSTER 1815), umělý dvojlom ve stlačeném skle (Brewster 1815), dvouosé krystaly (Brewster 1815), stáčení roviny polarizace v křemenu (FRANÇOIS ARAGO 1811) a kapalinách (JEAN-BAPTISTE BIOT 1815), interference polarizovaných svazků (AUGUSTIN-JEAN FRESNEL, FRANÇOIS ARAGO 1816).

Vlnová teorie měla vážný problém s objasněním optických jevů souvisejících s polarizací světla, protože vycházela z předpokladu o jemném éteru, kterým se mohou šířit jen podélné vlny, podobně jako zvuk ve vzduchu. Představě o příčném charakteru světelných vln se zastánci vlnové optiky dlouho bránili, protože to vyžadovalo přisoudit éteru vlastnosti velmi tuhého prostředí, jehož všudypřítomnost by nebylo možno přehlížet ani mimo oblast optických jevů. Nic takového se však nepozorovalo. Soubor o korpuskulární či vlnovou povahu světla byl stále nerozhodný. Mezi významné stoupence korpuskulární teorie tehdy patřili například PIERRE-SIMON LAPLACE, SIMÉON-DENIS POISSON nebo JEAN-BAPTISTE BIOT.

Aby byla konečně rozhodnuta otázka, zda světlo je vlnění nebo proud korpuskulí a aby byly fyzikálně vysvětleny ohybové jevy, vypsala roku 1817 *Francouzská akademie věd* soutěž o řešení problému difrakce, kterého se nejlépe zhostil AUGUSTIN-JEAN FRESNEL. V letech 1816-1819 vypracoval teorii ohybu, která de-

¹Podle Younga je vlnová délka nejčervenějšího světla slunečního spektra rovna 1/36 000 anglického palce (700 nm), nejfialovějšího světla 1/45 000 palce (560 nm) a žlutozelený střed spektra odpovídá vlnové délce 1/60 000 palce (420 nm).

finitivně nastolila vlnovou teorii světla a prakticky pohřbila starou korpuskulární teorii světla. Při obhajobě své teorie roku 1819 byl Fresnel zaskočen pohotovou otázkou SIMÉON-DENIS POISSONA. Podle Fresnelovy teorie měl vzniknout světlý kotouček nejen uprostřed ohybového obrazce na kruhovém otvoru, ale i uprostřed ohybového obrazce na kruhovém terčíku. Mělo by tak vzniknout světlé maximum i uprostřed temného stínu! Všem se v tu chvíli zdál tento závěr natolik paradoxní, že vážně zapochybovali o správnosti předkládané Fresnelovy difrakční teorie. Ovšem experiment brzy potvrdil jak správnost Poissonova postřehu, tak i celé Fresnelovy teorie. Experiment pohotově realizoval FRANÇOIS ARAGO, a proto se tato světlá skvrna někdy nazývá Aragova jindy Poissonova. Poznamenejme, že Fresnel zpočátku neznal Youngovy práce a všechny objevy musel uskutečnit zcela nezávisle, což byl vedlejší důsledek blokády Francie za napoleonských válek.

Později roku 1821 Fresnel objevil, stále na základě představy o světle jako o pružných mechanických vlnách v éteru, kvantitativní zákony odrazu a lomu světa na rozhraní (dnes známé jako Fresnelovy vzorce) a zákony šíření světla v dvouosých krystalech přijetím předpokladu o příčné povaze světelných vln. Tím objasnil teoreticky i podstatu optických polarizačních jevů. Připomeňme, že dvojlom u jednoosých krystalů matematicky objasnil již roku 1678 CHRISTIAAN HUYGENS.

Rovněž experimenty s optickými mřížkami a jejich použití ve spektroskopii, které prováděl od roku 1821 JOSEPH FRAUNHOFER, významně přispěly k vítězství vlnové teorie. Korpuskulární teorie světla byla kolem roku 1830 definitivně opuštěna a nahrazena vlnovou teorií. Konečné vítězství vlnové teorie světla bylo roku 1850 dovršeno experimentálním určením rychlosti světla ve vodě JEAN-BERNARD-LÉON FOUCAULTEM. Foucault tehdy přímým měřením dokázal, že se světlo ve vodě šíří pomaleji než ve vzduchu, tedy právě tak, jak předpovídá Huygensova vlnová teorie a přesně naopak, než to plyne z korpuskulární teorie světla.

1.1.2 Huygensův princip

Interferenční a ohybové jevy vedly k představě, že světlo je vlnění podobně jako zvuk nebo vlny na vodě, ovšem s mnohem kratší vlnovou délkou. Z analogie s těmito mechanickými vlnami vychází vlnová optika až do objevu elektromagnetických vln a nutno říci, že docela úspěšně. Světelná vlna se šíří homogenním prostorem konečnou rychlostí, kterou budeme značit písmenem c . Ve vakuu se šíří rychlostí c_0 , v opticky hustějším prostředí se světlo šíří pomaleji $c < c_0$. Světelné vlny, podobně jako zvukové vlny nebo vlny na vodě, mohou interferovat, tj. vzájemně se zesilovat a zeslabovat.

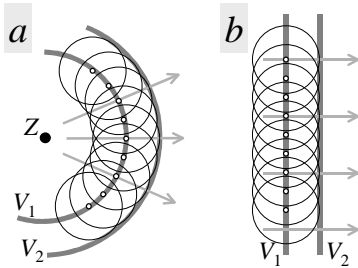
Prvním pokusem o objasnění mechanismu, kterým se světelné vlny šíří prostorem, byl princip, který zformuloval roku 1678 CHRISTIAAN HUYGENS. Popis tohoto principu je obsažen ve spise *Traité de la Lumière* (Pojednání o světle), který vyšel až roku 1690. Podle Huygense se pružné prostředí, v případě světla *světlonosný éter*, skládá z malých vzájemně propojených částic. Tyto se rozechvějí v okamžiku, kdy k nim dorazí světelná vlna, a stanou se zdrojem sekundárních elementárních sférických vlnek. Za čas Δt se každý elementární rozruch rozšíří do vzdálenosti $r = c\Delta t$, kde c značí rychlost šíření světelné vlny a r poloměr elementární sférické

vlny. Jednotlivé elementární vlny mají zdroje na čele (vlnoploše) V_1 primární vlny. Složením všech těchto elementárních vlnek se výchylka vyruší všude, kromě obálky V_2 sekundárních elementárních vlnek. Obálka pak tvoří novou vlnoplochu V_2 .

Huygensův princip nepracuje s pojmem vlnové délky ani s časovou periodičností rozruchu. Pracuje jen s pojmem vlnoplochy (čela vlny) a rychlosti vlny. **Vlnoplocha** je Huygensem chápána názorně jako plocha v prostoru, kde částice éteru kmitají se stejnou (největší) amplitudou. Jde tedy o hřebeny nebo přímo čela světelných vln v prostoru. Vlnoplocha u Huygense často splývá s vlnou samotnou. Vlnoplochu si tak podle Huygense můžeme představit jako trojrozměnou analogii hřebenu vlny na moři. Přestože budeme od teď považovat světlo již výhradně za vlnění, použijeme občas i známý pojem **paprsku**, který budeme chápat jednoduše jako normálu k vlnoploše světelné vlny.

Stručně je možno **Huygensův princip** vyjádřit například takto:

Novou vlnoplochu V_2 světelné vlny dostaneme jako obálku elementárních sférických vlnek, které vzniknou současným rozkmitáním částic éteru ležících na staré vlnoploše V_1 .

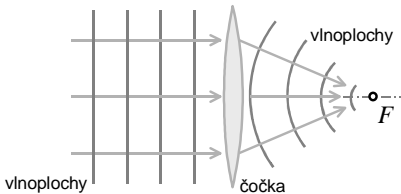

Vlnoplocha V_1 se stává zdrojem elementárních sekundárních vlnek, jejichž složením vznikne nová vlnoplocha V_2 . Takto si Huygens jednoduše představuje mechanismus šíření sférické (a) i rovinné světelné vlny (b).

Huygensův princip platí pro všechny typy vlnění a nejen pro světlo. I přes svoji značnou jednoduchost poskytuje velmi silný teoretický nástroj k pochopení mechanismu, jímž se vlny šíří prostorem. Z Huygensova principu je ihned zřejmé, proč rovinná vlna zůstává při šíření homogenním prostorem rovinnou vlnou a proč sférická vlna zůstává sférickou vlnou, byť se stále se zvětšujícím poloměrem $R_2 = R_1 + c\Delta t$.

Skleněná čočka transformuje světelnou rovinnou vlnu na konvergentní sférickou vlnu, paprsky se tedy scházejí v ohnisku F čočky.

V nehomogenním prostředí je rychlost šíření vlny v každém místě jiná, rovinná vlna se zde tedy deformuje a tomu odpovídající paprsky se ohýbají. Toho se běžně využívá v optice. Pokud rovinné světelné vlně vložíme do cesty skleněnou spojovou čočku, narušíme optickou homogenitu prostoru, protože ve skle se světlo šíří

1.2.14 Geometrická optika jako důsledek vlnové rovnice

Vlnová rovnice (1.1) je základním principem, na němž je možno vybudovat celou vlnovou optiku. Ukážeme, že vlnová rovnice v sobě obsahuje i geometrickou optiku jako limitní případ vln s velmi krátkými vlnovými délkami. Předpokládejme monochromatickou vlnu ve tvaru

$$\mathcal{A}(\mathbf{r}) = A(\mathbf{r})e^{ik_0W(\mathbf{r})},$$

zde $A(\mathbf{r})$ značí amplitudu, $k_0W(\mathbf{r})$ fázi vlny a $k_0 = 2\pi/\lambda$ je vlnový vektor. Funkce $W(\mathbf{r})$ se nazývá **eikonál** nebo **eikonálová funkce** a určuje geometrický tvar vlnoplochy. Dosadíme předpokládané řešení do Helmholtzovy rovnice

$$\nabla^2\mathcal{A} + k^2\mathcal{A} = \nabla^2\mathcal{A} + n^2k_0^2\mathcal{A} = 0$$

a po provedení naznačených derivací dostaneme komplexní rovnici

$$\nabla^2A + 2ik_0\nabla A\nabla W + ik_0A\nabla^2W - k_0^2\left(|\nabla W|^2 - n^2\right)A = 0.$$

Pokud se omezíme pouze na případ velmi krátkých vlnových délek, bude $k_0 \gg |\nabla W|$ i $k_0 \gg |\nabla A|$, takže v Helmholtzově rovnici postačí ponechat pouze poslední člen, který je největší a ostatní zanedbat. Tak dostaneme podmínku

$$|\nabla W|^2 = n^2,$$

kteřá je z geometrické optiky známá jako **eikonálová rovnice**.

Eikonálová rovnice popisuje šíření světelné vlnoplochy v nehomogenním prostředí v aproximaci krátkých vlnových délek, tedy v aproximaci geometrické optiky. Vlnoplocha je určena rovnicí $W(\mathbf{r}) = \text{konst}$, tečný směr $\mathbf{p}$ paprsku $\mathbf{r}(s)$ je určen normálou vlnoplochy, tedy vektorem ∇W , takže pro směr paprsku platí rovnice

$$\mathbf{p} = \frac{\nabla W}{|\nabla W|} \quad \text{neboli} \quad \frac{d\mathbf{r}}{ds} = \frac{\nabla W}{n}. \quad (1.6)$$

Při úpravě druhé z rovnic jsme využili eikonálovou rovnici, podle níž je jmenovatel $|\nabla W| = n$. Pokud se nám podaří z této rovnice vyloučit eikonál W , dostaneme rovnici paprsku. To lze udělat například takto: Nejprve si všimněte, že derivace z gradientu eikonálu ∇W podél dráhy paprsku s je rovna

$$\frac{d}{ds}\nabla W = \nabla(\nabla W) \cdot \frac{d\mathbf{r}}{ds} = \nabla(\nabla W) \cdot \frac{\nabla W}{n} = \frac{\nabla|\nabla W|^2}{2n}.$$

S ohledem na eikonálovou rovnici lze pravou stranu dále upravit, a tak dostaneme výraz

$$\frac{d}{ds}\nabla W = \frac{\nabla(n^2)}{2n} = \nabla n,$$

kde již nevystupuje eikonál. Nyní je již zřejmé, proč rovnici pro směr paprsku (1.6) nejprve násobíme indexem lomu n , a teprve pak derivujeme podél paprsku s . Dostaneme tak hledanou **rovnici paprsku**

$$\frac{d}{ds} \left(n \frac{d\mathbf{r}}{ds} \right) = \frac{d}{ds} \nabla W = \nabla n.$$

Mějme nyní dva body A a B , kterými prochází virtuální paprsek AB . Jeho **optická dráha** je z definice rovna křivkovému integrálu

$$l_{AB} = \int_A^B n ds.$$

Lagrangeův integrální invariant je definován z eikonálu předpisem

$$W_{AB} = \int_A^B \nabla W \cdot d\mathbf{r} = W_B - W_A,$$

nezávisí tedy na konkrétním paprsku, ale jen na poloze krajních bodů A, B . Současně platí

$$W_{AB} = \int_A^B \nabla W \cdot d\mathbf{r} = \int_A^B |\nabla W| \cos \theta ds = \int_A^B n \cos \theta ds \leq \int_A^B n ds = l_{AB},$$

kde θ je úhel mezi virtuálním paprskem a normálou vlnoplochy, tedy optická dráha l_{AB} virtuálního paprsku je vždy větší nebo rovna Lagrangeovu invariantu W_{AB} . Rovnost nastane pouze v případě $\theta = 0$, tedy pouze pro reálný paprsek, který se šíří stále kolmo na vlnoplochy a po nejkratší optické dráze (tj. za nejkratší čas). Dokázali jsme tak z vlnové optiky **Fermatův princip**, základní princip geometrické optiky.

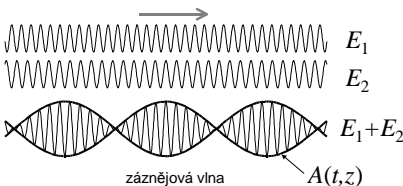
1.2.15 Zážnějová vlna

Uvažujme dvě vlny blízkých kmitočtů $\omega_{1,2} = \omega \pm \Omega$, jakož i podobných vlnových vektorů $k_{1,2} = k \pm K$ a stejných amplitud A , platí tedy

$$E_1 = A \cos(\omega_1 t - k_1 z) \quad \text{a} \quad E_2 = A \cos(\omega_2 t - k_2 z).$$

Jejich složením dostaneme **zážnějovou vlnu**

$$E = 2A \cos(\Omega t - Kz) \cos(\omega t - kz) = A(t, z) \cos(\omega t - kz).$$

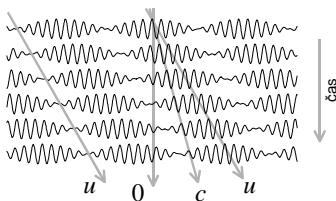
Složením dvou postupných vln E_1 a E_2 blízkých frekvencí a vlnových čísel dostaneme zážnějovou vlnu $E = E_1 + E_2$ s harmonicky promodulovanou amplitudou $A(t, z)$.

Tato vlna se šíří opět směrem osy z jako harmonická postupná vlna, její amplituda je však modulovaná harmonickou funkcí

$$A(t, z) = 2A \cos(\Omega t - Kz).$$

Zatímco fáze vlny se šíří nadále rychlostí světla $c = \omega/k$, amplituda a energie se šíří obecně rychlostí $u = \Omega/K = \Delta\omega/\Delta k$, která je současně rychlostí pohybu samotné obálky $A(t, z)$ záznejové vlny a nazývá se **grupová rychlost**. Obě tyto rychlosti jsou v disperzním prostředí obecně různé $u \neq c$ a musíme je rozlišovat. Chceme-li zdůraznit, že hovoříme o první z obou rychlostí světla $c = \omega/k$, nazýváme ji raději **fázová rychlost světla**.

Šest snímků stejné záznejové vlny v různých časech, zřetelně vidíme odlišnou rychlost c pohybu stejné fáze vlny a jinou rychlost u pohybu lokálního maxima případně minima záznejové vlny.

1.2.16 Grupová rychlost

Vlivem disperze je nutno rozlišovat rychlost šíření fáze světelné vlny a rychlost šíření amplitudy nebo energie světelné vlny. První rychlosti se říká **fázová rychlost** a je definována obecně pro všechna vlnění vztahem $c = \omega/k$. Druhé rychlosti se říká **grupová rychlost** a je definována obvykle předpisem $u = d\omega/dk$. Pro **vlnový vektor** k a úhlový kmitočet ω přitom z Helmholtzovy rovnice platí

$$k = \frac{\omega}{c} = \frac{\omega n}{c_0},$$

kde c značí rychlost světla, c_0 rychlost světla ve vakuu a n index lomu, přitom index lomu je funkcí kmitočtu ω nebo vlnové délky λ (měřené ve vakuu), které jsou svázány definičním vztahem

$$\omega = \frac{2\pi c_0}{\lambda}.$$

Derivací prvního z těchto vztahů podle ω máme

$$\frac{dk}{d\omega} = \frac{d}{d\omega} \left(\frac{\omega n}{c_0} \right) = \frac{n}{c_0} + \frac{\omega}{c_0} \frac{dn}{d\omega} = \frac{n}{c_0} - \frac{\lambda}{c_0} \frac{dn}{d\lambda} = \frac{1}{c_0} \left(n - \lambda \frac{dn}{d\lambda} \right),$$

neboť platí $d\omega/\omega = -d\lambda/\lambda$ jako důsledek relace $\omega = 2\pi c_0/\lambda$. Odtud je grupová rychlost

$$u = \frac{d\omega}{dk} = \frac{c_0}{n - \lambda \frac{dn}{d\lambda}}$$

a **grupový index lomu světla**

$$n_g = \frac{c_0}{u} = n - \lambda \frac{dn}{d\lambda}.$$

Vidíme tedy, že pro **normální disperzi** $dn/d\lambda < 0$ je grupový index lomu větší než fázový index lomu $n_g > n$ (grupová rychlost je menší než fázová rychlost $u < c$) a pro **anomální disperzi** $dn/d\lambda > 0$ je tomu naopak $n_g < n$ (grupová rychlost je větší než fázová rychlost $u > c$).

1.2.17 Grupový index lomu geometricky

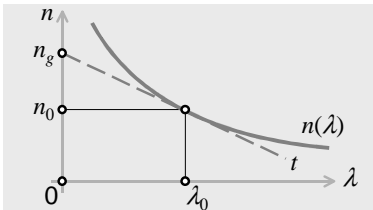
Pokud zobrazíme **disperzní křivku** $n(\lambda)$, pak grupový index lomu n_g odpovídající vlnové délce λ_0 je roven vertikální souřadnici bodu, ve kterém tečna t disperzní křivky $n(\lambda)$ procházející bodem $[\lambda_0, n_0]$ protne vertikální osu n . Skutečně, tečna disperzní křivky $n = n(\lambda)$ v obecném bodě λ_0 má rovnici

$$n = n_0 + \frac{dn}{d\lambda_0} (\lambda - \lambda_0)$$

a vertikální osu $\lambda = 0$ protne v bodě

$$n(0) = n_0 - \lambda_0 \frac{dn}{d\lambda_0} = n_g,$$

což je právě velikost grupového indexu lomu n_g , viz obrázek.

Grupový index lomu n_g odpovídající vlnové délce λ_0 se najde graficky jako průsečík tečny t disperzní křivky $n(\lambda)$ v bodě λ_0 s vertikální osou n . Zde n_0 značí běžný fázový index lomu pro λ_0 .

1.3 Interference světla

Pokud posvítíme na stejné místo dvěma kapesními svítilnami o intenzitách I_1 a I_2 , očekáváme, že toto místo bude osvětleno výslednou intenzitou $I = I_1 + I_2$. Není-li tato podmínka splněna, tj. když výsledná intenzita světla není dána jako prostý součet dílčích intenzit I_1 a I_2 , hovoříme o **interferenci světla**. Výsledná intenzita světla I je pak často modulována jako světlé a tmavé proužky nebo kroužky, obecně jako **interferenční obrazec**. Člen, o který se intenzity I a $I_1 + I_2$ vzájemně liší, se nazývá **interferenční člen**.

Interferenční jevy je možno vysvětlit podobně jako u mechanického vlnění předpokladem, že se aritmeticky skládají okamžité výchylky světla

$$E = E_1 + E_2$$

spojitosti normálových složek elektrické a magnetické indukce

$$D_n = D'_n \quad \text{a} \quad B_n = B'_n$$

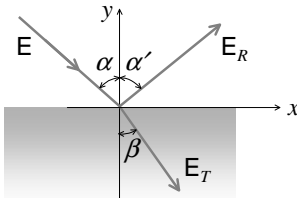
a dále podmínky spojitosti tečných složek elektrické i magnetické intenzity

$$\mathbf{E}_t = \mathbf{E}'_t \quad \text{a} \quad \mathbf{H}_t = \mathbf{H}'_t.$$

Dohromady jde o šest skalárních rovnic.

2.3.2 Zákon odrazu a lomu

Nejprve odvodíme zákon odrazu a lomu z elektromagnetické teorie světla. Uvažujme rovinnou elektromagnetickou vlnu dopadající z vakua do prostředí s indexem lomu n (následující úvahy a vzorce platí i pro dvě obecná prostředí, pak ovšem n představuje relativní index lomu $n = n_2/n_1$, který může být menší než 1) pod úhlem α , vlna se částečně odráží pod úhlem α' a částečně láme do druhého prostředí pod úhlem β . Budeme předpokládat, že tyto úhly neznáme a ukážeme, že z podmínek spojitosti elektrických intenzit plynou i zákony odrazu a lomu. Označíme symbolem $\mathbf{E}$ amplitudu rovinné elektromagnetické vlny dopadající na rozhraní, odražená vlna necht' má amplitudu $\mathbf{E}_R$ a prošlá vlna amplitudu $\mathbf{E}_T$.

Ilustrace k odvození zákona odrazu a lomu, paprsek dopadá pod úhlem α na rozhraní s indexem lomu n a částečně se odráží pod úhlem α' a částečně láme pod úhlem β .

Necht' osa y představuje normálu rozhraní (kolmice dopadu) a rovina xz definuje rozhraní obou prostředí. V tom případě lze dopadající rovinnou harmonickou vlnu popsat výrazem

$$\mathbf{E} \exp [i(\omega t - \mathbf{k} \cdot \mathbf{r})] = \mathbf{E} \exp [i(\omega t - k_x x - k_y y - k_z z)].$$

Podobně popíšeme odraženou vlnu výrazem

$$\mathbf{E}_R \exp [i(\omega_R t - \mathbf{k}_R \cdot \mathbf{r})]$$

a lomenou vlnu výrazem

$$\mathbf{E}_T \exp [i(\omega_T t - \mathbf{k}_T \cdot \mathbf{r})].$$

Dosadíme-li tyto tři výrazy do jedné z hraničních podmínek, zvolme například podmínku stejných tečných složek elektrické intenzity

$$E_x = E'_x,$$

dostaneme z ní pro rozhraní $y = 0$ podmínku

$$\begin{aligned} & E_x \exp [i (\omega t - k_x x - k_z z)] + E_{R_x} \exp [i (\omega_R t - k_{R_x} x - k_{R_z} z)] \\ &= E_{T_x} \exp [i (\omega_T t - k_{T_x} x - k_{T_z} z)], \end{aligned}$$

kteřá musí být splněna pro všechny body rozhraní a všechny časy, tedy pro všechna x, z a t . To lze splnit jen tehdy, když budou všechny tři exponenty stejné, odtud hned máme **frekvenční podmínku**

$$\omega = \omega_R = \omega_T$$

a podmínku stejných tečných složek vlnového vektoru

$$k_x = k_{R_x} = k_{T_x} \quad \text{a} \quad k_z = k_{R_z} = k_{T_z}.$$

Z první frekvenční podmínky je zřejmé, že frekvence světla se odrazem ani lomem na rozhraní nemění a není nutno je dále rozlišovat indexem R a T . Ze druhé podmínky stejných tečných složek vlnového vektoru je zřejmé, že odražený i lomený paprsek zůstávají v rovině dopadu určené normálou rozhraní a dopadajícím paprskem. Pokud zvolíme osu x vhodně tak, aby ležela v rovině dopadu, můžeme podmínku $k_x = k_{R_x} = k_{T_x}$ přepsat pomocí úhlu dopadu α , odrazu α' a lomu β do tvaru

$$k \sin \alpha = k_R \sin \alpha' = k_T \sin \beta.$$

Protože pro vlnový vektor platí $k = \omega/c = n\omega/c_0$, plyne ze druhé podmínky soustava rovnic

$$\sin \alpha = \sin \alpha' = n \sin \beta,$$

z nichž první představuje **zákon odrazu** $\alpha = \alpha'$ a druhá **zákon lomu** $\sin \alpha = n \sin \beta$ na dielektrickém rozhraní.

2.3.3 Fresnelovy amplitudy

Pokud tyto podmínky splníme, zbude z hraniční podmínky rovnice svazující tečné složky amplitud elektrické intenzity

$$E_x + E_{R_x} = E_{T_x}.$$

Protože máme dvě nové vlny (R odraženou a T prošlou) neznámé amplitudy, musíme přidat ještě jednu rovnici. Nabízí se podmínka spojitosti

$$H_y + H_{R_y} = H_{T_y}.$$

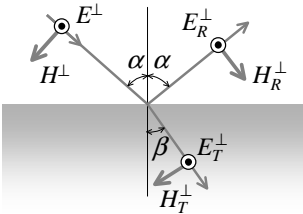
pro magnetickou intenzitu. Z Maxwellových rovnic přitom plyne, že vektor magnetické intenzity $\mathbf{H}$ rovinné vlny je úměrný vektoru elektrické intenzity $\mathbf{E}$ a je k němu kolmý. Přesný směr vektoru $\mathbf{H}$ se najde z rovnice

$$\mathbf{H} = \frac{1}{\mu\omega} \mathbf{k} \times \mathbf{E},$$

tj. vektory $\mathbf{k}$, $\mathbf{E}$ a $\mathbf{H}$ tvoří pravotočivou trojici vektorů podobně jako souřadné osy x, y, z . Všimněte si také, že velikost vektoru $\mathbf{H}$ je úměrná indexu lomu, neboť platí

$$H = \frac{1}{\mu\omega} kE = \frac{E}{\mu c} = n \frac{E}{\mu c_0}. \quad (2.9)$$

Zatím jsme nezmínili jednu důležitou věc, která komplikuje nalezení amplitud odražené a prošlé vlny. Amplitudy $\mathbf{E}_R$ a $\mathbf{E}_T$ závisí na typu polarizace dopadající vlny, musíme proto rozdělit dopadající vlnu $\mathbf{E}$ na rovnoběžnou $E^\parallel$ a kolmou složku $E^\perp$ a vyšetřit chování na rozhraní každé složky zvlášť. Rovnoběžná složka $E^\parallel$ kmitá v rovině dopadu, zatímco kolmá složka $E^\perp$ kmitá v rovině kolmé k rovině dopadu.

Fresnelovy amplitudy pro kolmou polarizaci $E^\perp$ a $H^\perp$, to zároveň odpovídá transverzálně-elektrickému poli zkratkou TE poli.

Uvažujme tedy nejprve **kolmou složku** vektoru $\mathbf{E}$, příslušný vektor $\mathbf{H}$ je pak naopak polarizován rovnoběžně. Na rozhraní proto platí podmínka

$$E^\perp + E_R^\perp = E_T^\perp$$

a $H \cos \alpha - H_R \cos \alpha = H_T \cos \beta$ neboli vzhledem k (2.9)

$$(E^\perp - E_R^\perp) \cos \alpha = n E_T^\perp \cos \beta.$$

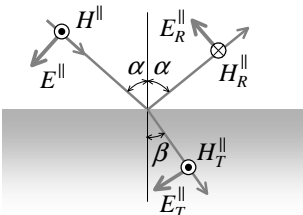
Máme tedy dvě rovnice pro dvě neznámé amplitudy $E_R^\perp$ a $E_T^\perp$, jejich řešením snadno najdeme

$$E_R^\perp = E^\perp \frac{\cos \alpha - n \cos \beta}{\cos \alpha + n \cos \beta} = -E^\perp \frac{\sin(\alpha - \beta)}{\sin(\alpha + \beta)}$$

a

$$E_T^\perp = E^\perp \frac{2 \cos \alpha}{\cos \alpha + n \cos \beta} = E^\perp \frac{2 \cos \alpha \sin \beta}{\sin(\alpha + \beta)}.$$

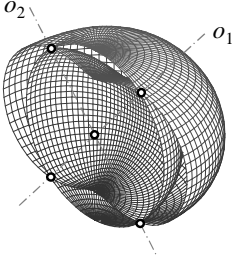
Poslední úprava těchto vzorců se dostane s využitím zákona lomu $\sin \alpha = n \sin \beta$ a goniometrických součtových vzorců.

Fresnelovy amplitudy pro rovnoběžnou polarizaci $E^\parallel$ a kolmou polarizaci $H^\parallel$, to zároveň odpovídá transverzálně-magnetickému poli zkratkou TM poli.

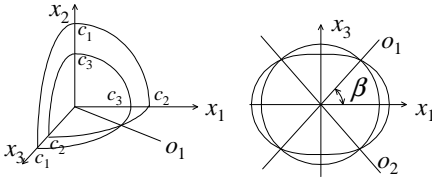

Řez normálovou dvojplochou dvouosého krystalu a jeho normálové osy o_1 a o_2 .

Normálovou dvojplochu $f(c) = 0$ je obtížné namalovat, zobrazíme si proto pouze hlavní řezy dvojplochy. V rovině x_1x_2 dostaneme z normálové plochy ovál $n_1^2c_2^2 + n_2^2c_1^2 = c^2$ a větší kružnici $c = c_3$. V rovině x_2x_3 dostaneme podobně ovál $n_2^2c_3^2 + n_3^2c_2^2 = c^2$ a menší kružnici $c = c_1$. Konečně pouze v rovině x_1x_3 dostaneme z normálové plochy ovál $n_1^2c_3^2 + n_3^2c_1^2 = c^2$ a kružnici $c = c_2$, které se protínají ve směrech $\pm\beta$, tj. ve směru binormál o_1 a o_2 .

Řez normálovou plochou a optické osy.

Nyní ukážeme, že obě polarizace $\mathbf{D}'$ a $\mathbf{D}''$ příslušející stejnému normálovému směru $\mathbf{n}$ a rychlostem $c' \neq c''$ jsou vzájemně kolmé. Využijeme přitom vztahu (2.21), podle něhož platí

$$\mathbf{E}' - (\mathbf{n} \cdot \mathbf{E}') \mathbf{n} = \mu_0 c'^2 \mathbf{D}' \quad \text{a} \quad \mathbf{E}'' - (\mathbf{n} \cdot \mathbf{E}'') \mathbf{n} = \mu_0 c''^2 \mathbf{D}''.$$

První rovnici skalárně vynásobíme $\mathbf{D}''$ a druhou $\mathbf{D}'$ a odečteme je od sebe, tak dostaneme

$$\mathbf{E}' \cdot \mathbf{D}'' - \mathbf{E}'' \cdot \mathbf{D}' = \mu_0 (c'^2 - c''^2) \mathbf{D}' \cdot \mathbf{D}'',$$

protože $\mathbf{n} \cdot \mathbf{D}' = 0$ a $\mathbf{n} \cdot \mathbf{D}'' = 0$. Levá strana rovnice je však rovna nule, díky symetrii tenzoru permitivity totiž platí $\mathbf{E}' \cdot \mathbf{D}'' = E'_i \varepsilon_{ik} E''_k = \mathbf{D}' \cdot \mathbf{E}''$, takže pro $c' \neq c''$ musí být

$$\mathbf{D}' \cdot \mathbf{D}'' = 0.$$

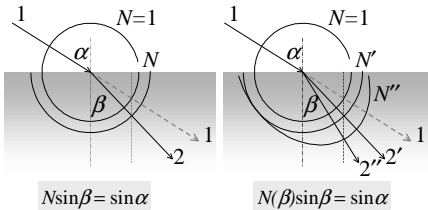
Dokázali jsme tedy, že obě vlny šířící se stejným směrem $\mathbf{n}$ mají vzájemně kolmé polarizace $\mathbf{D}'$ a $\mathbf{D}''$. Pouze v případě $c' = c''$, tj. při šíření světelné vlny ve směru optické osy, mohou být polarizace paprsků libovolné, stejně jako v izotropním prostředí.

2.8.3 Indexová plocha a Descartova konstrukce

S použitím **hlavních indexů lomu** $N_i = c_0/c_i$ a aktuálního indexu lomu $N = c_0/c$ vlny, lze Fresnelovu podmínku (2.23) přepsat také do tvaru

$$\sum_{i=1}^3 \frac{N_i^2 n_i^2}{N^2 - N_i^2} = 0.$$

Plochu, kterou dostaneme tak, že v každém směru $\mathbf{n}$ vyneseme vektor délky N , nazýváme **indexovou plochou**. Podobně plochu, kterou dostaneme tak, že v každém směru $\mathbf{n}$ vyneseme vektor délky $k = \omega/c = \omega N/c_0$, nazýváme **k -plochou**. Obě plochy jsou si z definice podobné, ale liší se od normálové plochy.

Descartova konstrukce lomené vlny do izotropního (vlevo) a anizotropního krystalu (vpravo). Z vlny 1 se stanou dvě vlny 2' a 2''. Pozor, paprsky zde představují normálové vektory vlnoploch a ty nejsou totožné se směry paprsků.

Indexovou plochu i k -plochu můžeme použít ke konstrukci lomené vlny pomocí **Descartovy konstrukce** s využitím skutečnosti, že tečné složky vlnového vektoru $\mathbf{k} = \omega \mathbf{n}/c = \omega N \mathbf{n}/c_0$, a tedy i vektoru $N \mathbf{n}$ se při lomu světla do krystalu zachovávají. Zákon lomu má tedy stále tvar $k_0 \sin \alpha = k \sin \beta$ neboli

$$N_0 \sin \alpha = N(\beta) \sin \beta,$$

ovšem index lomu N závisí obecně na směru β lomeného paprsku. Jen pro kolmý dopad vlny $\alpha = 0$ platí $\beta = 0$ bez ohledu na orientaci krystalu.

2.8.4 Paprsková rychlost

V anizotropních krystalech je směr šíření energie obecně jiný než směr šíření vlnoplochy, tj. jiný než normálový vektor $\mathbf{n}$. Směr $\mathbf{p}$ toku energie, a tedy i směr šíření světelných paprsků, určuje obecně **Poyntingův vektor**

$$\mathbf{P} = \mathbf{E} \times \mathbf{H}.$$

Z jeho definice plyne, že je vždy kolmý k vektorům $\mathbf{E}$ i $\mathbf{H}$, resp. $\mathbf{B}$. Poyntingův vektor $\mathbf{P}$ tedy leží ve společné rovině s vektory $\mathbf{k}$, $\mathbf{n}$, $\mathbf{E}$ a $\mathbf{D}$ a platí

$$\mathbf{P} = \mathbf{E} \times \mathbf{H} = \frac{1}{\mu_0 \omega} \mathbf{E} \times (\mathbf{k} \times \mathbf{E}) = \frac{1}{\mu_0 c} [E^2 \mathbf{n} - (\mathbf{n} \cdot \mathbf{E}) \mathbf{E}].$$

Velikost Poyntingova vektoru je $P = |\mathbf{P}| = EH = cED$ (neboť z první Maxwellovy rovnice plyne $H = \omega D/k = cD$) a jeho směr je dán jednotkovým **paprskovým vektorem**

$$\mathbf{p} = \frac{\mathbf{P}}{P} = \frac{E^2 \mathbf{n} - (\mathbf{n} \cdot \mathbf{E}) \mathbf{E}}{\mu_0 c^2 ED}. \quad (2.27)$$

Uvažujme jiné dvě události U_1 a U_2 , první nastala v místě x_1 v čase t_1 a druhá o něco později v místě x_2 , v čase $t_2 > t_1$ podle pozorovatele v $\mathcal{S}$. Pozoruje-li tyto události také jiný pozorovatel v $\mathcal{S}'$, který se pohybuje rychlostí v vůči $\mathcal{S}$, pak zjistí, že událost U_1 nastala v okamžiku

$$t'_1 = \gamma \left(t_1 - \frac{v}{c^2} x_1 \right)$$

a událost U_2 nastala v okamžiku

$$t'_2 = \gamma \left(t_2 - \frac{v}{c^2} x_2 \right).$$

Mezi oběma událostmi tedy uběhl čas

$$\Delta t' = t'_2 - t'_1 = \gamma \left[(t_2 - t_1) - \frac{v}{c^2} (x_2 - x_1) \right].$$

Bude-li vzdálenost událostí $|x_2 - x_1|$ větší než $c(t_2 - t_1)$, lze vždy nalézt soustavu $\mathcal{S}'$ takovou, že v ní může být $\Delta t'$ jak kladné, tak i záporné, to podle volby rychlosti v . To ale znamená, že tyto události U_1 a U_2 nemohou mít žádnou příčinnou vazbu. Podle jednoho pozorovatele nastane U_1 před U_2 , podle jiného U_2 před U_1 .

Pouze bude-li $|x_2 - x_1|$ menší než $c(t_2 - t_1)$, bude vždy $\Delta t' > 0$ a pro všechny pozorovatele nastává událost U_1 před U_2 . Mezi takovými událostmi může být **příčinná vazba** a událost U_2 může být následkem události U_1 . Říkáme, že událost U_2 nastala absolutně později oproti události U_1 nezávisle od pozorovatele a naopak událost U_1 se odehrála absolutně dříve než U_2 . Rychlost

$$v = \frac{|x_2 - x_1|}{t_2 - t_1},$$

s jakou se může šířit příčina události U_2 od U_1 (obecně informace, energie, silové působení ...), je tedy omezena podmínkou

$$|x_2 - x_1| \leq c(t_2 - t_1)$$

a tedy platí

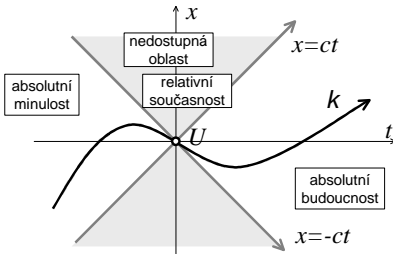
$$v \leq c.$$

Znova jsme tak dokázali, že **jakýkoliv signál se šíří vždy pomaleji než světlo!**

Obecně v časoprostoru vymezuje události, které mají příčinnou vazbu, světelný kužel

$$|\mathbf{r}_2 - \mathbf{r}_1| < c(t_2 - t_1).$$

Je-li $t_2 > t_1$, nastala událost U_2 absolutně později než událost U_1 . Všechny události U_2 tvoří **absolutní budoucnost** vzhledem k události U_1 . Podobně všechny události U_1 tvoří **absolutní minulost** vzhledem k události U_2 .

Světelný kužel je v rovině x, t určen přímkami $x = \pm ct$. Události ležící vpravo od události $U = (0, 0)$ představují absolutní budoucnost, události ležící vlevo představují absolutní minulost. Události v šedých sektorech nemají příčinou vazbu na událost U . Žádná reálná částice se do nich z bodu U nemůže dostat. Křivka $\mathcal{K}$ představuje světočáru reálné částice.

3.3.6 Dilatace času

I pojmy jako dilatace času a kontrakce délek je možno pohodlně vyvodit z Lorentzovy transformace. Mějme v počátku $\mathcal{S}'$ hodiny H , které jsou zde v klidu a ukazují zároveň vlastní čas $t' = \tau$. Protože $\mathcal{S}'$ se pohybuje rychlostí v vzhledem k $\mathcal{S}$, je poloha hodin určena trajektorií $x = vt$. Čas t' , který ukazují hodiny v $\mathcal{S}'$ je podle Lorentzovy transformace roven

$$t' = \gamma \left(t - \frac{v}{c^2} x \right) = \gamma \left(1 - \frac{v^2}{c^2} \right) t = \frac{t}{\gamma} \leq t$$

a je tedy menší než čas t , který mezitím uběhl na hodinách klidných v $\mathcal{S}$. **Vlastní čas** $t' = \tau$ na hodinách pohybujících se spolu se soustavou $\mathcal{S}'$ běží pomaleji než čas t , který naměří jakýkoli jiný pozorovatel $\mathcal{S}$ na svých hodinách. Událost, která probíhá v pohybující se soustavě $\mathcal{S}'$, kde trvá jen dobu τ , trvá vzhledem k hodinám pozorovatele $\mathcal{S}$ vždy delší dobu

$$t = \gamma \tau = \frac{\tau}{\sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}}},$$

a proto hovoříme o **dilataci** (prodloužení) času.

Stejně tak jsme mohli použít obrácenou transformaci (3.5). Protože hodiny H jsou v $\mathcal{S}'$ v klidu, je $x' = 0$ a z (3.5) plyne přímo

$$t = \gamma t' = \gamma \tau.$$

3.3.7 Kontrakce délky

Mějme tyč délky L_0 v pohybující se soustavě $\mathcal{S}'$. Jeden její konec necht' má souřadnice $x'_1 = 0$ a druhý $x'_2 = L_0$. Délka měřená v klidové inerciální soustavě se nazývá **vlastní** nebo **klidová délka**. Délka pohybující se tyče je v soustavě $\mathcal{S}$ definována jako rozdíl souřadnic obou konců tyče $L = x_2 - x_1$, kde x_1 a x_2 jsou souřadnice konců tyče v libovolný, ale stejný okamžik t . Z Lorentzovy transformace plynou pro okamžité souřadnice obou konců tyče vztahy

$$x'_1 = \gamma(x_1 - vt) \quad \text{a} \quad x'_2 = \gamma(x_2 - vt).$$

Po odečtení obou rovnic máme

$$x'_2 - x'_1 = \gamma(x_2 - x_1).$$

Protože délka tyče, kterou naměříme v S' , je zřejmě podle zadání $L_0 = x'_2 - x'_1$, platí

$$L_0 = \gamma L \geq L,$$

takže

$$L = \frac{L_0}{\gamma} = L_0 \sqrt{1 - \frac{v^2}{c^2}} \leq L_0.$$

Délka L , kterou naměříme u pohybuující se tyče, je vždy větší než vlastní klidová délka tyče L_0 , a proto hovoříme o **kontrakci** (tj. zkrácení) tyče při pohybu.

3.3.8 Časoprostorový interval

V obyčejném prostoru zůstávají při různých transformacích souřadnic (translace, rotace, zrcadlení) vzdálenosti mezi body neměnné, říkáme **invariantní**. Vzdálenost mezi body $\mathbf{r}_1 = (x_1, y_1, z_1)$ a $\mathbf{r}_2 = (x_2, y_2, z_2)$ se přitom spočte podle Pythagorovy věty

$$\Delta l^2 = (\mathbf{r}_2 - \mathbf{r}_1)^2 = (x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2 + (z_2 - z_1)^2.$$

Jak však již víme, v teorii relativity se při Lorentzově transformaci souřadnic mění jak délky, tak i časové intervaly. Přesto existuje jeden velmi důležitý invariant, který zůstává neměnný i při relativistických transformacích. Nazývá se **časoprostorový interval** nebo stručně jen **interval** a je pro dvě události $(\mathbf{r}_1, t_1)$ a $(\mathbf{r}_2, t_2)$ definován vztahem

$$\Delta s^2 = (\mathbf{r}_2 - \mathbf{r}_1)^2 - c^2 (t_2 - t_1)^2. \quad (3.10)$$

Časoprostorový interval je **invariant**, jeho hodnota je proto pro dvě libovolné události stejná ve všech inerciálních soustavách. Je to možno dokázat přímo tak, že dosadíme Lorenzovy transformace (3.4) do definice intervalu (3.10) a po úpravě skutečně dostaneme

$$(\mathbf{r}'_2 - \mathbf{r}'_1)^2 - c^2 (t'_2 - t'_1)^2 = (\mathbf{r}_2 - \mathbf{r}_1)^2 - c^2 (t_2 - t_1)^2,$$

neboli

$$\Delta s'^2 = \Delta s^2 = \text{inv.}$$

Pro dvě příčinné události platí $\Delta s^2 < 0$. Odpovídající imaginární interval Δs se také nazývá **časupodobný interval**. Pro dvě kauzálně nesouvisející události je naopak $\Delta s^2 > 0$. Příslušný interval Δs je reálný a nazývá se **prostorupodobný interval**. Konečně dvě události, které spojuje světelný signál, mají interval roven nule $\Delta s = 0$.

Kapitola 4

Molekulová optika

4.1 Absorpce a disperze světla

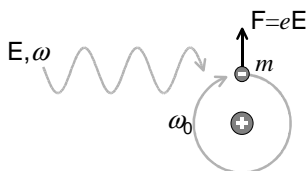
Doposud jsem vysvětlovali optické jevy fenomenologicky, vlastnosti prostředí popisovaly vhodné konstanty nebo funkce (index lomu, permitivita, permeabilita apod.) dané experimentálně a prostředí bylo považováno za spojité prostředí. Teprve mikroskopická teorie na úrovni molekul a atomů nám může pomoci vysvětlit mechanismus jednotlivých optických jevů a objasnit spektrální vlastnosti fenomenologických parametrů. Úplný popis těchto jevů přináší až kvantová fyzika, která však již přesahuje rámec této učebnice. My se zde proto omezíme pouze na klasický popis interakce světla a atomů.

4.1.1 Klasická teorie absorpce

Základní představu o mechanismu absorpce světla dostaneme z jednoduchého modelu atomu jako tlumeného harmonického oscilátoru. Na elektron působí elektrická síla $F = -eE$, kde $-e$ je elektrický náboj elektronu a $E = E_0 e^{i\omega t - ikx}$ je elektrická intenzita světelné vlny. Pokud se elektron nachází v místě $x = 0$ a světelná vlna je polarizována ve směru osy y , bude zde elektrické pole kmitat jako $E = E_0 e^{i\omega t}$ a pohybová rovnice elektronu o hmotnosti m vázaného v atomu bude mít tvar

$$\ddot{y} + 2\gamma\dot{y} + \omega_0^2 y = -\frac{e}{m} E_0 e^{i\omega t},$$

kde ω_0 značí vlastní frekvenci kmitů elektronu v atomu a γ součinitel tlumení.

Elektron kmitá kolem jádra s vlastní frekvencí ω_0 . Pak jej rozkmitá harmonická světelná vlna $\mathbf{E}$ o frekvenci ω silou $\mathbf{F} = -e\mathbf{E}$.

Předpokládáme harmonické řešení $y = y_0 e^{i\omega t}$ pohybu elektronu; po dosazení do pohybové rovnice snadno dostaneme řešení

$$y = -\frac{eE}{m} \frac{1}{\omega_0^2 - \omega^2 + 2i\gamma\omega}.$$

Okamžitý absorbovaný výkon najdeme jako součin budící síly $F = -eE$ a rychlosti elektronu $\dot{y} = i\omega y$, pro střední elektronem absorbovaný světelný výkon $\mathcal{P} = \langle Fv \rangle = \langle F\dot{y} \rangle$ tedy máme

$$\mathcal{P} = \frac{1}{2} \operatorname{Re}(F^* \dot{y}) = \frac{e^2 E_0^2}{2m} \operatorname{Re} \frac{i\omega}{\omega_0^2 - \omega^2 + 2i\gamma\omega} = \frac{e^2 E_0^2}{2m} \frac{2\gamma\omega^2}{(\omega_0^2 - \omega^2)^2 + 4\gamma^2\omega^2}.$$

Protože Poyntingův vektor je

$$P_0 = \frac{1}{2} \varepsilon_0 c E_0^2,$$

kde ε_0 je permitivita vakua a c rychlost světla ve vakuu, bude **účinný průřez absorpce elektronu** roven

$$\sigma(\omega) = \frac{\mathcal{P}}{P_0} = \frac{e^2}{\varepsilon_0 mc} \frac{2\gamma\omega^2}{(\omega_0^2 - \omega^2)^2 + 4\gamma^2\omega^2}.$$

Pro malé frekvence $\omega \ll \omega_0$ a naopak pro velké frekvence $\omega \gg \omega_0$ je účinný průřez dobře aproximován vzorcí

$$\sigma \approx \frac{e^2}{\varepsilon_0 mc} \frac{2\gamma\omega^2}{\omega_0^4}, \quad \text{resp.} \quad \sigma \approx \frac{e^2}{\varepsilon_0 mc} \frac{2\gamma}{\omega^2}.$$

V okolí absorpční čáry $\omega \approx \omega_0$ zase můžeme nahradit výraz $\omega_0^2 - \omega^2$ výrazem $2\omega(\omega_0 - \omega)$, takže pak platí dobře aproximace

$$\sigma(\omega) \approx \frac{e^2}{\varepsilon_0 mc} \frac{1}{2} \frac{\gamma}{(\omega - \omega_0)^2 + \gamma^2}.$$

Účinný průřez absorpce atomu dosahuje maxima

$$\sigma_{\max} = \frac{e^2}{\varepsilon_0 mc} \frac{1}{2\gamma}$$

pro rezonanční kmitočet $\omega = \omega_0$, takže platí

$$\sigma(\omega) = \sigma_{\max} \frac{\gamma^2}{(\omega - \omega_0)^2 + \gamma^2} = \sigma_{\max} \pi \gamma g(\omega).$$

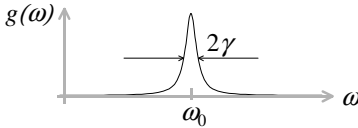
Spektrální závislost absorpce tedy odpovídá **lorentzovskému spektru** s normovaným profilem čáry

$$g(\omega) = \frac{1}{\pi} \frac{\gamma}{(\omega - \omega_0)^2 + \gamma^2},$$

pro který platí z definice

$$\int g(\omega) d\omega = 1.$$

Rezonanční kmitočet ω_0 určuje polohu absorpční čáry ve spektru. Protože rozložení o $\pm\gamma$ od rezonance ω_0 dává pokles intenzity čáry na polovinu $g(\omega_0 \pm \gamma) = \frac{1}{2}g(\omega_0)$, nazývá se γ **pološířka** a 2γ **šířka spektrální čáry**.

Lorentzovský profil $g(\omega)$ spektrální čáry ω_0 o šířce 2γ .

Pokud má použité světlo ploché spektrum, platí dobře odhad $P(\omega) \approx P(\omega_0)$, a jedním elektronem absorbovaný výkon bude proto roven integrálu

$$\mathcal{P} = \int_0^\infty \sigma_{\max} \pi \gamma g(\omega) P(\omega) d\omega = \sigma_{\max} \pi \gamma P(\omega_0) \approx \frac{e^2}{\varepsilon_0 m c} \frac{\pi}{2} P(\omega_0).$$

Absorbovaný výkon $\mathcal{P}$ tedy dle klasické teorie nijak nezávisí na γ, ω_0 , tj. ani na typu vazby nebo druhu atomu, ale jen na počtu elektronů.

4.1.2 Klasická teorie záření

Atom modelujeme harmonickým oscilátorem, ale nevysvětlili jsme zatím, jak si klasická fyzika vysvětluje původ tlumení v takovém oscilátoru? Mechanické tření uvnitř atomu je totiž absurdní představa, proto Planck vysvětlil mechanismus tlumení pomocí brzděného záření elektronu. Z teorie elektromagnetického pole je známo, že částice, která se pohybuje se zrychlením $a = \ddot{y}$, vyzařuje elektromagnetické **brzděné záření**, a tím postupně ztrácí svoji energii. Elektronem aktuálně vyzařovaný výkon je přitom roven

$$\mathcal{P} = -\frac{e^2 a^2}{6\pi\varepsilon_0 c^3} = -\frac{e^2 \ddot{y}^2}{6\pi\varepsilon_0 c^3}$$

a současně platí z definice výkonu

$$\mathcal{P} = Fv = F\dot{y}.$$

Spojením obou rovnic najdeme střední brzdňou sílu F podle Plancka. Práce brzděného záření za jednu periodu T je rovna

$$A = \int_0^T \mathcal{P} dt = -\frac{e^2}{6\pi\varepsilon_0 c^3} \int_0^T a^2 dt = \frac{e^2}{6\pi\varepsilon_0 c^3} \int_0^T v \dot{a} dt,$$

neboť integrace per-partes dává

$$\int_0^T a^2 dt = [va]_0^T - \int_0^T v \dot{a} dt = -\int_0^T v \dot{a} dt$$

a člen $[va]_0^T = 0$ vymizí díky vhodné volbě integračních mezí. Současně platí také

$$A = \int_0^T \mathcal{P} dt = \int_0^T Fv dt,$$

takže porovnáním obou integrálů vyjde pro střední brzdnu sílu vzorec

$$F \approx \frac{e^2}{6\pi\epsilon_0 c^3} \dot{a} \approx \frac{e^2}{6\pi\epsilon_0 c^3} \ddot{y}.$$

Všimněte si, že brzdící síla závisí na třetí časové derivaci výchylky y , tedy na derivaci zrychlení $\dot{a}$.

Pokud se omezíme jen na malá tlumení, bude elektron kmitat nadále téměř nerušeně na vlastním kmitočtu ω_0 oscilátoru, takže $y \approx y_0 e^{i\omega_0 t}$ a proto můžeme psát $\ddot{y} \approx -\omega_0^2 \dot{y}$. Pro brzdnu sílu tak dostaneme konečně výraz

$$F \approx -\frac{e^2 \omega_0^2}{6\pi\epsilon_0 c^3} \dot{y} \approx -2m\gamma \dot{y}$$

úměrný rychlosti elektronu $\dot{y}$ a pohybová rovnice bude mít tvar

$$\ddot{y} + 2\gamma \dot{y} + \omega_0^2 y = 0.$$

Elektron bude proto oscilovat kolem rovnovážné polohy podle předpisu

$$y \approx y_0 e^{-\gamma t} e^{i\omega_0 t},$$

takže jeho energie bude klesat jako $e^{-2\gamma t}$ a emisní čára bude mít lorentzovský profil (plyne z Fourierovy transformace funkce $y(t)$)

$$g(\omega) = \frac{1}{\pi} \frac{\gamma}{\gamma^2 + (\omega - \omega_0)^2}.$$

Součinitel přirozeného tlumení elektronu je tedy podle klasické fyziky roven výrazu¹

$$\gamma = \frac{e^2 \omega_0^2}{12\pi\epsilon_0 m c^3}.$$

Například pro světlo 550 nm odtud vychází numericky přirozená šířka emisní čáry $2\gamma \approx 8 \times 10^7 \text{ s}^{-1}$ ($\Delta\lambda \approx \gamma\lambda^2/\pi c \approx 10^{-5} \text{ nm}$), což je v dobré shodě s běžně pozorovanými přirozenými šířkami emisních čar. Současně je zřejmé, že kvalita atomového oscilátoru bude vysoká $Q = \omega_0/\gamma \approx 10^7$, elektron tedy vykoná milióny oscilací, než vyzáří veškerou energii, třebaže to bude trvat z našeho pohledu jen po krátkou dobu

$$\tau = \frac{1}{2\gamma} \approx 10^{-8} \text{ s}$$

¹ Pomocí klasického poloměru elektronu r_e lze také psát $\gamma = r_e \omega_0^2/3c$ nebo $\gamma = 4\pi^2 c r_e/3\lambda_0^2$.

zvanou **střední doba života** excitovaného atomu.

Pokud dosadíme do vzorce pro rezonanční účinný průřez absorpce atomu naše γ , dostaneme

$$\sigma_{\max} = \frac{e^2}{\varepsilon_0 mc} \frac{1}{2\gamma} = 6\pi \frac{c^2}{\omega_0^2} = \frac{3}{2\pi} \lambda^2,$$

tedy odhad $\sigma_{\max} \approx 1.4 \times 10^{-13} \text{ m}^2$, takže odpovídající součinitel absorpce bude vysoký $\alpha = N_0 \sigma_{\max} \approx 10^{12} \text{ m}^{-1}$ i pro plyn za normálního tlaku $N_0 \approx 10^{25} \text{ m}^{-3}$. Mimo rezonanci však účinný průřez rychle klesá řádově o faktor $\gamma^2 / (\omega - \omega_0)^2$, tedy pro rozladění o $\Delta\lambda \approx 1 \text{ nm}$ dostaneme $\omega - \omega_0 \approx 10^{13} \text{ s}^{-1}$ a $\gamma^2 / (\omega - \omega_0)^2 \approx 10^{-10}$ a tedy rozumné $\alpha = N_0 \sigma \approx 10^2 \text{ m}^{-1}$, tj. světlo se utlumí na dráze jednoho centimetru.

4.1.3 Tlak záření

Ukážeme nyní, že i tlak záření je možno odvodit na základě elementárních představ molekulové optiky. Předpokládejme opět rovinnou elektromagnetickou vlnu

$$\mathbf{E} = E\mathbf{e}_y = \mathbf{e}_y E_0 e^{i(\omega t - kx)}$$

šířící se rychlostí c ve vakuu ve směru osy x a polarizovanou ve směru osy y . Vlna dopadá kolmo na povrch materiálu obsahujícího vázané elektrony. Na elektron tak působí elektrická síla $\mathbf{F}_E = -e\mathbf{E}$, která uvede elektron do kmitavého pohybu $\mathbf{v} = v\mathbf{e}_y$ ve směru osy y , ale nevede sama ještě ke vzniku tlaku záření. Podívejme se proto i na vliv přidružené magnetické složky $\mathbf{B} = B\mathbf{e}_z = E\mathbf{e}_z/c$ stejné elektromagnetické vlny na elektron. Magnetické pole vlny má směr osy z a vytváří Lorentzovu sílu

$$\mathbf{F}_M = -e\mathbf{v} \times \mathbf{B} = -evB\mathbf{e}_x$$

působící ve směru osy x a dává tedy možnost vysvětlit původ tlaku. Pro velikost magnetické síly působící na jediný elektron platí

$$\mathbf{F}_M = -evB\mathbf{e}_x = -\frac{evE}{c}\mathbf{e}_x,$$

přítom pro elektronem absorbovaný výkon světelné vlny (musí vyjít kladný) platí současně

$$\mathcal{P} = \mathbf{F}_E \cdot \mathbf{v} = -evE \geq 0,$$

takže

$$\mathbf{F}_M = \frac{\mathcal{P}}{c}\mathbf{e}_x.$$

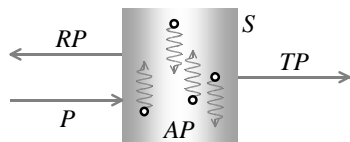
Tím je zřejmé, že směr magnetické síly $\mathbf{F}_M$ a hledaného tlaku záření splývá se směrem vektoru $\mathbf{e}_x$, tj. osy x nebo směru šíření světelné vlny.

Uvažujme nyní tenkou destičku průřezu S obsahující N vázaných elektronů. Na destičku necht' dopadá kolmo záření o intenzitě P . Pokud se část AP tohoto

výkonu absorbuje elektrony a zbylá část $TP = (1 - A)P$ destičkou projde, bude výkon absorbovaný destičkou roven APS , ale současně se musí rovnat součinu NP , kde $\mathcal{P}$ značí výše odvozený absorbovaný výkon jedním elektronem. Platí tedy vztah $APS = NP$, a proto bude tlak záření na destičku obsahující N elektronů roven

$$p = \frac{NF_M}{S} = \frac{NP}{cS} = \frac{AP}{c} = Aw,$$

protože Poyntingův vektor P souvisí s hustotou w elektromagnetické energie světelné vlny známým vztahem $P = wc$. Speciálně, pokud se zachytí v neprůsvitné destičce všechno záření, bude $A = 1$, takže tlak pak vyjde $p = w$.

Částečně průhledná destička o průřezu S propustí z dopadajícího výkonu světla P část TP , odrazí část RP a absorbuje část AP .

Pokud připustíme, že část záření RP se od destičky také odrazí, přispěje odražené světlo k tlaku záření dokonce dvojnásobným příspěvkem, takže očekávaný tlak záření bude roven

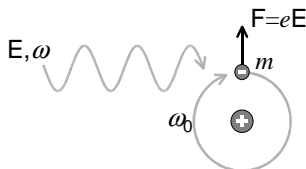
$$p = (A + 2R)w.$$

Pro takovou destičku platí zákon zachování energie ve tvaru $R + T + A = 1$. Pro nepropustnou destičku $T = 0$ platí odtud $A = 1 - R$, takže pak bude tlak záření záviset jen na odrazovosti R vztahem

$$p = (1 + R)w.$$

4.1.4 Klasická teorie disperze

Kde se bere závislost indexu lomu prostředí na vlnové délce? Příčinou je pochopitelně interakce světla s elektrony látky. Protože úplný popis interakce je příliš složitý, omezíme se zde jen na zjednodušený klasický popis disperze. Uvažujme řídký plyn složený z atomů, na které dopadá ve směru osy x světlo o frekvenci ω polarizované ve směru osy y . Na vybraný elektron v místě $x = 0$ tedy působí harmonické elektrické pole $E = E_0 e^{i\omega t}$ světelné vlny a nutí jej ke kmitům o frekvenci ω dopadajícího světla. Kdyby žádné světlo na atom nedopadalo, kmital by elektron kolem jádra atomu nerušeně na vlastní frekvenci ω_0 .

Elektron kmitá kolem jádra s vlastní frekvencí ω_0 , vnější světelná harmonická vlna E o frekvenci ω na něj působí silou $F = -eE$ a nutí jej konat kmity y o frekvenci ω . Vzniklý dipólový moment elektronu $p = -ey$ dává vzniknout susceptibilitě χ látky, jak je dále vysvětleno v textu.

Kapitola 5

Fotonová optika

5.1 Světlo jako částice

5.1.1 Rayleigh-Jeansův zákon

Na konci devatenáctého století se zdálo, že fyzika již dokáže všechny jevy uspokojivě vysvětlit a že konec teoretické vědy je prakticky na dosah. Mezi několik málo posledních problémů, se kterými si klasická fyzika nevěděla rady, patřila stabilita atomů a záření černého tělesa. Vyřešení těchto problémů si ale vyžádalo totální rekonstrukci celé fyziky a vedlo ve svém důsledku ke vzniku nové **kvantové fyziky**.

Zkoumání spektrálního složení hustoty energie rovnovážného záření v dutině ukázalo, že toto závisí univerzálně pouze na teplotě stěn dutiny, ale nezáviselo již nijak na optických nebo chemických vlastnostech povrchu stěn dutiny. Experimentátoři postupně zpřesňovali hledanou závislost spektrální hustoty energie $w(\omega, T)$, ovšem analytický tvar klasická fyzika nebyla schopna ani po dvaceti letech usilovného bádání poskytnout. Nejbližše se k hledanému zákonu teoreticky přiblížil roku 1900 LORD RAYLEIGH (původním jménem JOHN WILLIAM STRUTT). Později roku 1905 jeho úvahy zpřesnil JAMES HOPWOOD JEANS, proto je jejich model a výsledný zákon, který z něj vyvodili, nazýván Rayleigh-Jeansův. Rayleigh a Jeans vyšli z představy rovnovážného elektromagnetického záření uzavřeného v krychlové dutině s dokonale odraznými stěnami o rozměrech $L \times L \times L$. V takové dutině se mohou vytvořit jen stojatá vlnění, která splňují podmínky

$$k_x L = \pi m_x, \quad k_y L = \pi m_y, \quad k_z L = \pi m_z,$$

kde m_x, m_y a m_z jsou celá čísla $0, 1, 2, \dots$. Frekvence módu je daná disperzní relací

$$\omega = ck = \frac{\pi c}{L} \sqrt{m_x^2 + m_y^2 + m_z^2},$$

kteřá plyne z vlnové rovnice. Přiřadíme-li nezáporným celým číslům (m_x, m_y, m_z) geometrický význam souřadnic bodů M , pak tyto body M tvoří pravidelnou nekonečnou krychlovou mříž bodů v prvním oktantu prostoru. Každý bod M předsta-

vuje jednu možnou kombinaci módoých čísel (m_x, m_y, m_z) , jednu variantu prostorové vlny, jeden elektromagnetický mód. Najdeme počet módů $N(\omega)$ světla o kmitočtu menším než ω , tj. počet bodů M ležících uvnitř prvního oktantu koule o poloměru $m = \omega L / \pi c = 2L / \lambda$. Protože rozměry dutiny L jsou mnohem větší než vlnová délka λ zkoumaného záření, bude poloměr uvažované koule m velký a počet $N(\omega)$ bodů M hodně vysoký. Počet bodů M , které leží v prvním oktantu omezeném poloměrem m , najdeme přibližně jako osminu objemu koule o poloměru m , takže platí

$$V(m) = \frac{1}{8} \frac{4\pi m^3}{3} = \frac{\pi m^3}{6}.$$

Protože na každý bod M připadá jednotkový objem, určuje objem V zároveň i absolutní počet módů $N(\omega)$, které mají frekvenci menší než

$$\omega = ck = \frac{\pi cm}{L}.$$

Platí tedy

$$N(\omega) = V(m) = \frac{\pi m^3}{6} = \frac{\omega^3 L^3}{6\pi^2 c^3} = \frac{\omega^3 V}{6\pi^2 c^3},$$

kde $V = L^3$ je objem dutiny. Nesmíme zapomínat, že elektromagnetické záření je příčným vlněním a každému vlnovému vektoru přísluší vždy dva nezávislé polarizační módy, proto je třeba poslední výsledek ještě vynásobit dvěma, takže reálný počet módů v dutině je

$$N(\omega) = \frac{\omega^3 V}{3\pi^2 c^3}.$$

Počet možných stojatých vln (módů) s frekvencemi padnouchými do úzkého intervalu ω až $\omega + \Delta\omega$ je roven

$$\Delta N = N(\omega + \Delta\omega) - N(\omega) \approx \frac{V}{\pi^2 c^3} \omega^2 \Delta\omega.$$

Jestliže střední energii jednoho módu označíme $\langle \varepsilon(\omega) \rangle$, pak **objemová spektrální hustota energie** rovnovážného tepelného záření v dutině vychází

$$w(\omega, T) = \frac{\Delta E}{V \Delta\omega} = \frac{\Delta N}{V \Delta\omega} \langle \varepsilon(\omega) \rangle = \frac{\omega^2}{\pi^2 c^3} \langle \varepsilon(\omega) \rangle. \quad (5.1)$$

Klasická fyzika předpovídá z **ekvipartičního teorému** pro střední energii módu hodnotu

$$\langle \varepsilon(\omega) \rangle = k_B T$$

nezávisle na frekvenci ω , a proto Rayleigh a Jeans dostali pro spektrální hustotu energie tepelného záření teoretický výraz

$$w(\omega, T) = \frac{\omega^2}{\pi^2 c^3} k_B T,$$

který představuje **Rayleigh-Jeansův zákon**. Poznamenejme ještě pro úplnost, že k_B zde značí **Boltzmannovu konstantu** a T absolutní teplotu dutiny.

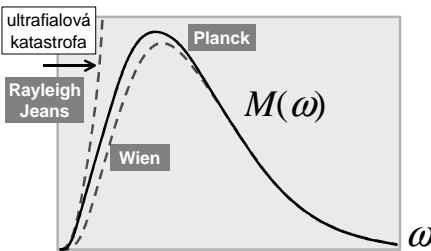
Protože pro ustálené izotropní záření v dutině platí

$$M_0 = \frac{1}{4}cw,$$

vychází pro **spektrální intenzitu vyzařování** černého tělesa z klasické fyziky výsledek

$$M_0(\omega) = \frac{\omega^2}{4\pi^2c^2}k_B T,$$

který se nazývá **Rayleigh-Jeansův zákon**.

Porovnání spektrální intenzity vyzařování $M(\omega)$ černého tělesa podle Rayleigh-Jeans, Plancka a Wiena.

Rayleigh-Jeansův zákon neobsahuje žádné nové parametry, splňuje dokonce i Wienův předpis z roku 1893

$$w(\omega, T) = \omega^3 f(\omega/T), \quad (5.2)$$

rozchází se však zásadně s experimentálními daty a nemůže být proto hledaným zákonem. Měření ukazují, že Rayleigh-Jeansův vzorec dává dobré předpovědi pouze pro malé frekvence a naprosto selhává pro střední a vyšší frekvence, pro něž spektrální výkon v rozporu s experimentem i se zdravým rozumem roste bez omezení. Odchylka od skutečného průběhu slunečního spektra klesne pod 10 % až pro $\lambda > 12 \mu\text{m}$, tj. až v dlouhovlnné oblasti infračerveného spektra. V populární literatuře je neúspěšný Rayleigh-Jeansův zákon nechvalně znám jako *ultrafialová katastrofa*. Nicméně odvození Rayleigh - Jeansova zákona je podle pravidel klasické fyziky naprosto korektní a selhání tohoto zákona představuje **selhání celé klasické fyziky** při snaze o popis fyziky tepelného záření. Řešení přinesla až kvantová fyzika.

5.1.2 Planckův zákon

Zásadní problém s tepelným zářením se snažil vyřešit i MAX PLANCK. Planck věděl, že v krátkovlnné oblasti spektra popisuje tepelné záření velmi dobře experimentální Wienův zákon, zatímco v dlouhovlnné oblasti spektra zase funguje lépe teoretický Rayleigh-Jeansův zákon. Nejprve se Planckovi podařilo roku 1900 metodou pokusu

a omylu oba vzorce spojit do jednoho, a tak šťastnou náhodou uhodnout správný vzorec

$$M_0(\omega) = \frac{c_1 \omega^3}{\exp(c_2 \omega/T) - 1},$$

který kombinoval výhody obou tehdy známých teoretických vzorců, a navíc neuvěřitelně přesně odpovídal naměřeným datům v celém spektru. Když Planck již věděl, jaký vzorec má najít, usilovně hledal, jak by jej teoreticky zdůvodnil. Překvapivě se mu to dařilo pouze za velmi podivného a nepochopitelného předpokladu, totiž že energie módu světelné vlny nemůže být libovolná a spojitá, ale pouze určitá a diskrétní. Pouze totiž pokud Planck předpokládal, že energie módu může nabývat jen energie rovné celočíselnému násobku určitého kvanta energie ε , tedy když předpokládal

$$\varepsilon_n = n\varepsilon,$$

pak podle **Boltzmannova rozdělení** $p_n = N \exp(-\varepsilon_n/kT)$, kde N je normovací konstanta, vychází střední energie módu

$$\langle \varepsilon \rangle = \sum_{n=0}^{\infty} \varepsilon_n p_n$$

rovna tolik potřebnému výrazu

$$\langle \varepsilon \rangle = \frac{\sum_{n=0}^{\infty} n\varepsilon \exp(-n\varepsilon/k_B T)}{\sum_{n=0}^{\infty} \exp(-n\varepsilon/k_B T)} = \frac{\varepsilon}{\exp(\varepsilon/k_B T) - 1}.$$

Budeme-li ovšem energii kvanta $\varepsilon \rightarrow 0$ zmenšovat, dostaneme opět klasický výsledek $\langle \varepsilon \rangle = k_B T$, který vede na nežádoucí ultrafialovou katastrofu. Planck proto musel kvantum energie ε ponechat v rozporu pravidly klasické fyziky konečné a nemulové. Tak se vlastně do fyziky dostalo **kvantum**, nejmenší nedělitelné množství zářivé energie, které dalo později celé kvantové fyzice jméno. Odtud již po dosazení za $\langle \varepsilon \rangle$ do vzorce (5.1) vyjde pro spektrální hustotu energie vzorec

$$w(\omega) = \frac{\omega^2}{\pi^2 c^3} \frac{\varepsilon}{e^{\varepsilon/k_B T} - 1}.$$

Aby byl zároveň splněn i Wienův předpis (5.2) musel Planck dále předpokládat, že energie kvanta ε je úměrná frekvenci ω , konstantu úměrnosti označil $\hbar$, a tak vznikl slavný **Planckův vzorec** pro energii elementárního kvanta záření

$$\varepsilon = \hbar \omega.$$

Touto cestou se do fyziky dostala **Planckova konstanta**¹ $\hbar \approx 1.05457267 \times 10^{-34}$ Js. Planckova konstanta hraje důležitou roli nejen v teorii záření, ale doslova v celé kvantové fyzice, a proto patří mezi **základní fyzikální konstanty**.

¹Často se konstanta $\hbar$ nazývá **Dirakova konstanta** nebo *škrtnutá* Planckova konstanta, zatímco jako **Planckova konstanta** se označuje historicky starší konstanta $h = 2\pi\hbar \approx 6.6260755 \times 10^{-34}$ Js.

Index

- aberrace světla, 305, 335
- adaptivní optika, 167
- Airyho disk, 85
- Airyho vzorec, 43
- antireflexní vrstva, 259
- antishlukování světla, 152

- Babinetův princip, 93
- balistická hypotéza, 312
- Balmerův vzorec, 442
- Becquerelova rovnice, 409
- bezdifrakční svazky, 111
- blejzovaná mřížka, 92
- bodová rozptylová funkce PSF, 125
- Bohrův model, 441
- Braggova podmínka, 64
- Braggův rozptyl, 416
- Brewsterův uhel, 200
- Brillouinův rozptyl, 419

- camera obscura, 96
- Clausius-Mossottiho rovnice, 391
- Comptonův rozptyl, 432
- časoprostor, 321
  - Minkowského, 363
- časová koherence, 135
- Čerenkovovo záření, 94, 439
- čtyřvektor, 365

- de Brogliho hypotéza, 442
- difrakce, ohyb, 8
- dilatace času, 323, 339
- disperzní relace, 12, 175, 176
- Dopplerův jev, 329, 368, 434
- druhá harmonická, 410, 412
- dvouosý krystal, 269

- Einsteinův vzorec, 428
- ekvivalence
  - hmotnosti a energie, 352, 355
- elektromagnetická vlna, 174
- energie
  - celková, 353
  - klidová, 353
  - relativistická, 352
- experiment
  - Fizeaův, 309
  - Kaufmannův, 317
  - Michelson-Morleyův, 310
  - Trouton-Nobleův, 313

- Faradayův jev, 226, 245, 407
- fáze, 12
- fazová destička, kompenzátor, 284
- fázová rychlost, 23
- fluktuace intenzity, 149
- fluorescence, 444, 445
- form-faktor, 91
- fosforescence, 444, 446
- fotoelektrický jev, 427
- foton, 357, 429
- fourierovská optika, 113
- fourierovská spektroskopie, 137
- Fresnel Augustin-Jean, 31
- Fresnelova aproximace, 72
- Fresnelova podmínka, 268
- Fresnelovy amplitudy, 195
- Fresnelovy zóny, 75
- Fresnelův integrál, 77, 79
- funkce přenosu kontrastu MTF, 128

- gaussovský svazek, 100
- Gouyova fáze, 101
- grupová rychlost, 23

- Haidingerův snop, 210
 harmonická vlna, 12
 Helmholtzova rovnice, 20, 176
 hmotnost
     klidová, 347
     relativistická, 347
 hmotnostní schodek, 354
 holografie, 67
 hraniční podmínky, 171
 hustota elektromagnetické energie, 177,
     187
 hustota hybnosti světla, 181
 Huygens Christiaan, 9
 Huygens-Fresnelův princip, 70
 Hyugensův princip, 4

 impulzní laser, 476
 indexový elipsoid, 278
 intenzita světla, 16, 191
 interference, 14
 interference na optickém klínu, 39
 interference na planoparalelní vrstvě,
     37
 interference světla, 24
 interferenční zákon, 17
 interferometr
     Fabry-Pérotův, 48
     Mach-Zehnderův, 46
     Michelsonův, 44, 310
     Sagnacův, 46, 343
     Twyman-Greenův, 45
 interval
     časoprostorový, 340
 invariant
     relativistický, 327
 inverze populace, 462

 jednoosý krystal, 269
 Jonesův vektor, 228

 Kerrův jev, 223, 414
 Kirchhoffův integrál, 98
 klasická teorie absorpce, 381
 klasická teorie disperze, 386
 klasická teorie záření, 383
 koherence světla, 133

 koherenční čas, 136, 473
 koherenční délka, 27, 136, 473
 koherenční plocha, 139
 kombinační rozptyl, Ramanův rozptyl,
     448
 kompenzátor, 220
 komplexní amplituda, 19
 konfokální parametr, 102
 kónický lom, 276
 kontrakce délky, 326, 339
 kontrast, viditelnost, 28
 korelace intenzit, 147
 Kramers-Kronigovy relace, 395
 kruhový dvojlom, 225

 Lambert-Beerův zákon, 401
 laser, 469
 laserové chlazení atomů, 439
 lineární mřížka, 52
 Lorentz-Lorenzova rovnice, 389
 Lorentzův faktor, 323, 333
 luminescence, 443
 Lummer-Gehrckeho deska, 51

 Malusův zákon, 209
 Mandelova fotodetekční rovnice, 156
 Maxwell James Clerk, 170
 Maxwellovy rovnice, 171
 Maxwellův efekt, 311
 Maxwellův tenzor napětí, 183
 mezní uhel, 201
 mnohosvazková interference, 42
 módová selekce, 475
 módy rezonátoru, 472
 monochromatické světlo, 13

 nelineární optika, 409
 Newtonovy kroužky, 40
 normální spektrum, 54
 normalová plocha, 268

 odrazivost, 198
 odrazivost kovů, 257, 394
 ohyb, difrakce, 8
 ohyb, Fraunhoferova aproximace, 80
 ohyb, Fresnelova aproximace, 70

- optická aktivita, 224, 243
- optická funkce přenosu OTF, 126
- optická mřížka, 52
- optická vlákna, 285
- optický izolátor, 227
- optika kovů, 251
- optika krystalů, 266

- paprsková plocha, 273
- paprsková rychlost, 272
- paradox dvojčat, 325
- planární vlnovod, 289
- Planckův zákon, 423, 457
- plazmová frekvence, 392
- plošná mřížka, 59
- Pockelsův jev, 223
- pohybová rovnice
  - relativistická, 349
- polarizace
  - eliptická, 208, 211
  - kruhová, 208, 211
  - lineární, 208, 211
  - světla, 208
- polarizace dichroismem, 216
- polarizace dvojlomem, 217
- polarizace lomem, 214
- polarizace odrazem, 214
- polarizační elipsa, 210
- polarizační matice, 232
- polaroid, 216
- polychromatické světlo, 13
- postulát
  - stálé rychlosti světla, 319
- postupná vlna rovinná, 10
- postupná vlna sférická, 11
- Poyntingův vektor, 179
- princip relativity
  - Einsteinův, 319
- princip reverzibility, 488
- princip superpozice, 14, 25
- přirozená šířka čáry, 447
- propustnost, 198
- prostorová disperze, 241
- prostorová koherence, 138
- prostorová mřížka, 62
- prostorové spektrum, 113

- ramanovské zesílení, 450
- Ramanův rozptyl, kombinační rozptyl, 448
- Rayleigh-Jeansův zákon, 421
- Rayleighova délka, 101
- Rayleighova vzorec, 401
- reflexní vrstva, 261
- rezonátor, 472
- rovnice paprsku, 22
- rozlišovací mez
  - Rayleighova, 86
  - Sparrowova, 87
- rozptyl světla
  - jako důsledek termálních fluktuací, 401
  - na sférické kapce, 403
  - na vázaných elektronech, 399
  - na volných elektronech, 396
- rychlost světla, 301
- řádný a mimořádný paprsek, 281

- Sagnacův jev, 342
- saturace absorpce, 460
- shlukování světla, 152
- skalární aproximace, 10
- současnost, 322
- spekl, 161
- speklová interferometrie, 165
- spin a polarizace, 248
- statistická optika, 145
- stelární interferometr, 144
- stimulovaná emise, 455
- stojaté vlnění, 15
- Stokesovy parametry, 238
- Strehlov poměr, 127
- strhávací koeficient, 337
- studená zrcadla, 261
- stupeň koherence, 140
- stupeň polarizace, 200, 235, 236, 399
- šířka pasu, 102

- Talbotův jev, 120
- TE a TM módy, 290, 293
- teorie relativity

- speciální, 318
- tiché světlo, 152
- tlak světla, 181, 183, 185, 186, 434
- tlak záření, 356, 385
- transformace
  - Galileiho, 320
  - Lorentzova, 316, 333
- třetí harmonická, 414
- tunelování světla, 206

- událost, 321
- úhel anizotropie, 267
- umělý dvojlom, 223
- úplný odraz, 201

- van Cittert-Zernikova věta, 142, 147
- Verdetova konstanta, 409
- viditelnost, kontrast, 28
- vlnová aberace, 125
- vlnová délka, 12
- vlnová rovnice, 10, 173
- vlnový vektor, 12
- výstupní práce , 428
- vzorec pro skládání rychlostí
  - Lorentzův, 333

- Wiener-Chinčínova věta, 136
- Wienerův experiment, 192

- Young Thomas, 31
- Youngův pokus, 25, 134

- zákon
  - lom, 7
  - odrazu, 6
  - zachování elektromagnetické energie, 178
  - zachování hmotnosti, 347
  - zachování hybnosti, 347
- Zeemanův jev, 405
- zesílení světla, 462
- zónová destička, 76